

Долаючи тишу. Жіночі історії війни

Автор:

Марта Гавришко

Долаючи тишу. Жіночі історії війни

Марта Гавришко

У період Другої світової чимало жінок приєдналися до лав націоналістичного підпілля та Української повстанської армії як зв'язкові, розвідниці, санітарки, воячки... Пліч-о-пліч з чоловіками вони пройшли горнило кривавих подій, спростувавши всі стереотипи про «слабку стать». Їхні голоси тривалий час не було чути. Їхній досвід залишався невидимим.

Ця книжка – збірка історій-сповідей жінок, які не просто бачили війну та брали активну участь у тогочасних подіях, а прожили її. Вони були не лише очевидцями, жертвами, але й виконавицями насильства. Вся правда про жахи війни, без прикрас та міфологізації. Відверті розповіді про те, що означало бути жінкою під час війни. Унікальні спогади селянок і міщанок, жінок з різною освітою та соціальним становищем, жінок, які обіймали керівні посади в ОУН і були рядовими підпільницями. Живі емоції в історіях, які роками залишалися непочутими. Справжні долі дівчат, яких колись змінила війна...

Марта Гавришко

Долаючи тишу. Жіночі історії війни

Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля»

2018

ISBN 978-617-12-5259-2 (fb2)

Жодну з частин цього видання не можна копіювати або відтворювати в будь-якій формі без письмового дозволу видавництва

Електронна версія зроблена за виданням:

УДК 32.019.5

Г12

Дизайн обкладинки

ISBN 978-617-12-4956-1

© Richard jaimes, фото, 2018

© Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», видання українською мовою, 2018

© Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», художнє оформлення, 2018

Жінки й чоловіки націоналістичного підпілля: гендер, війна, пам'ять

Забуті героїні чи помічниці героїв?

Війну називають чоловічою справою. Поняття «хоробрості», «відваги» і «подвигу» під час збройних конфліктів приписують чоловікам, які захищають свою націю, свою територію і своїх жінок. У культурних репрезентаціях війни (фільмах, книгах, фольклорі, виставках) головними героями є чоловіки. Жінкам відводять

ролі символів нації, які біологічно й культурно її відтворюють. Жінок часто зображають із дітьми або символічно зрівнюють із ними, підкреслюючи їхню вразливість і «недієздатність» під час війни. Такі образи відтворюють у суспільстві традиційні уявлення про чоловіків як героїв (активних) і жінок як жертв війни (пасивних). Вони є частиною мілітарної пропаганди, бо покликані надихати «справжніх» героїв-чоловіків на захист батьківщини і своєї родини. Уже після війни ці гегемонні образи переходять у колективну пам'ять, затінюючи реальний досвід багатьох жінок і чоловіків, який не вкладається у «прокрустове ложе» гендерних стереотипів.

Історію збройного підпілля Організації українських націоналістів (ОУН) і Української повстанської армії (УПА) теж «знають» передусім завдяки популярним чоловічим іменам, таким як Бандера і Шухевич. Мікроісторії командирів, провідників, рядових вояків і підпільників, їхніх переможних битв і гірких поразок, героїчних учинків і ганебних зрад, самопожертви в ім'я національної ідеї є домінуючими в культурній пам'яті про ОУН та УПА. На тематичних виставках, присвячених загальній історії підпілля і повстанського руху, переважають зображення чоловіків на конях та пішо, в уніформах і в цивільному, зі зброєю і без. Публічний простір заповнили пам'ятники, меморіальні дошки і знаки на честь визначних чоловіків-героїв. Їхній чин ушановують у назвах вулиць, площ і проспектів. Їхні імена інструменталізують в історичних дискусіях і війнах пам'ятей. А де ж жінки? Хіба можливою була тривала діяльність підпілля без тисяч жінок? Чому ж їхні репрезентації нагадують «кольоровий додаток» до чоловічої історії боротьби? Якою є пам'ять про тих жінок, які мали досвід, відмінний від досвіду «канонізованих» Ольги Басараб, Олени Теліги і Катерини Зарицької? Чи відомі імена й долі зв'язкових, розвідниць, радисток, друкарок, санітарок, пропагандисток, життя яких перевернула війна, забравши їхню молодість, здоров'я або й життя? Чому в героїчному метанаративі їм відводять другорядні ролі?

Одним із можливих пояснень цього є недооцінювання ролі допоміжних ланок в армії під час війни. Більшість жінок була залучена саме до таких структур. На шляху до їхньої військової кар'єри в УПА стояли численні неформальні та інституційні обмеження. Частина командирів уважала жінок у війську неприродним явищем, бачила в них загрозу для чоловічого братерства, бойового духу, маневреності відділів. Повстанські журнали друкували гумористичні замальовки, що висміювали прагнення жінок воювати у штанах зі зброєю. Із наближенням фронту до Західної України навесні 1944 року з'явилася низка офіційних наказів та інструкцій, які обмежували кількість жінок у повстанських загонах. Жінок потребували в селах, а не в лісах. Від них очікували тих ролей, до

яких вони були призвичаєні з дитинства: матерів, дружин, доньок, котрі чекають, надихають, годують, допомагають продуктами, чистим одягом, речами, сховком, інформацією.

Жінок уважали джерелом співчуття і турботи, усього того, що традиційно асоціюють із фемінністю. Не дивно, що однією зі сфер, де жінки виглядали цілком природно і були вельми затребувані, була медична. Жінки організовували роботу Українського червоного хреста (УЧХ). Проводили медичні вишколи, заготовляли медикаменти, лікували поранених і хворих вояків, допомагали місцевому населенню. Нерідко жінки з базовою медичною освітою, здобутою на підпільних курсах, заступали лікарів, яких бракувало. Проводили складні хірургічні процедури за допомогою підручних засобів. Вони доглядали за вояками, хворими на тиф, наражаючи себе на небезпеку.

Завдяки своєму «мирному», цивільному вигляду жінки викликали значно менше підозри, тож часто виконували доручення, непосильні для чоловіків із міркувань безпеки. Вони були головними розвідницями і зв'язковими під час військово-чекістських операцій, коли чоловікам з'являтися в селах було ризиковано. Нерідко їм доручали перевезти зброю, патрони чи інший цінний вантаж через територію, контрольовану супротивником. Вони йшли на перемовини з ворогом тоді, коли чоловіків-переговорників могли вбити. Застосовуючи свій «еротичний капітал», вони вивідували інформацію у «ворожих» чоловіків про дислокацію, кількість їхніх військ і плани. Вони переховували вояків у своїх домівках і годували їх, усвідомлюючи, що покаранням може бути заслання у Сибір.

Водночас популярна дихотомія «чоловіки-війна – жінки-мир» звужує наші уявлення про ролі жінок у націоналістичному підпіллі. Жінки були не лише очевидицями, жертвами нацистського і радянського терору, репресій комуністичної Польщі, але й акторками політичного насильства, здійснюваного ОУН. Вони не лише підтримували насильство, але часто ставали його виконавицями і співучасницями. Їх тренували бути безжальними до ворогів і не вагаючись знищувати їх, особливо в загрозливих ситуаціях (під час облав, затримань, боїв). Жінки збирали інформацію про «ворогів» і передавали її до Служби безпеки ОУН. Вони брали участь у допитах «ворогів» (які нерідко проводили з використанням тортур) і записували їхні свідчення. Жінки вказували на будинки, де живуть ворожі чоловіки й жінки зі своїми родинами. Вони брали участь у етнічних чистках. Жінки готували і виконували атентати¹ на офіцерів радянських спецслужб, голів сільрад, колгоспів, партійних і комсомольських осередків, радянських активістів і активісток та інших осіб, яких націоналісти

оголосили зрадниками.

Отже, бачимо, що жінки в націоналістичному підпіллі виконували найрізноманітніші ролі. Ролі, які часто були відмінними від чоловічих через різні обставини (стереотипи, суспільні очікування, досвід, навички, доступ до ресурсів, інституційні обмеження, символічне значення жіночого і чоловічого тіл для їхніх сімей, спільнот і опонентів). Однак ані з погляду стратегії і тактики підпілля, ані з позицій їхніх головних противників жіночі ролі не були другорядними.

Жіночі голоси

Одним із ефективних способів подолати невидимість жінок в історії загалом та націоналістичному підпіллі зокрема є звернення до їхньої живої пам'яті. Упродовж 2016–2018 років завдяки підтримці Канадського інституту українських студій (Меморіальний фонд імені Петра Чорного і Вічний фонд імені родини Юхименко) мені вдалося записати 63 біографічні напівструктуровані інтерв'ю з колишніми учасницями (58 осіб), учасниками (3 особи) підпілля ОУН і очевидцями подій (2 особи). Така статева диспропорція зумовлена тим, що основною метою мого дослідницького проекту був запис жіночих наративів. Чоловічі історії – це радше принагідні голоси, які доповнюють жіночі. Загальна тривалість інтерв'ю становить приблизно 228 годин, тобто в середньому кожне інтерв'ю тривало не менше 3,5 годин. Однак із деякими жінками я розмовляла понад тринадцять годин упродовж двох, або й трьох днів, з іншими – близько години. Такий широкий часовий діапазон зумовлений різними причинами, головною з яких була готовність жінок до спілкування. Значну роль у цьому контексті зіграв і віковий чинник. Наймолодшій оповідачці на час запису інтерв'ю виповнилося 79 років, найстаршій – 96. Але більшості було понад 90 років. Тож не всі могли підтримувати тривалу і часто виснажливу бесіду, яка спонукала до активного пригадування/забування.

Героїнями пропонованої книжки стали лише 27 жінок. На час запису інтерв'ю вони проживали у Волинській (2), Івано-Франківській (8), Львівській (12), Тернопільській (5) областях. Це регіони, де активно діяло націоналістичне підпілля та УПА і де пам'ять про них ушановують уже кілька десятиліть. Зустрічі із жінками відбувалися в їхніх приватних помешканнях. Вибір такої локації зумовлений не лише частковою втратою мобільності жінок через їхні фізичні особливості, але й їхнім бажанням бесідувати у зручній, комфортній, безпечній для них атмосфері, яка сприяла би діалогу і проговоренню різних, іноді

травматичних тем.

Мої оповідачки мають різну освіту, конфесійну належність, соціальне становище, сімейний статус, політичні погляди. Проживають у містах і селах, самотньо або з дітьми, родич(к)ами чи опікун(к)ами. Більшість із них є вдовами. Вони потрапили в підпілля в різний час і через різні обставини. Когось поманило бажання пригод і цікавість. Інші шукали захисту. Хтось ішов услід за сестрою, братом чи батьком або ж коханим. Когось покликали в підпілля друзі. Деякі жінки називають ідеологічний і політичний чинник визначальним у своєму рішенні стати членами ОУН. Усі жінки розпочали співпрацю з підпіллям у молодому віці, деякі зовсім юними (15–16 років). Усі були неодруженими й не мали дітей на час підпільної роботи. Неоднаковими були їхні функції. Тут ви знайдете історії референток (очільниць) УЧХ і жіночої сітки різних рівнів, станичних² і рядових підпільниць, які мали чітко визначені завдання (наприклад, зв'язок чи санітарна справа), а частіше виконували найрізноманітніші доручення. Деякі жінки жили легально, інші – напівлегально із фіктивними документами. Окремі частину свого життя провели в глибокому підпіллі, конспіруючись, постійно змінюючи псевдо і локації. Героїні книги різною мірою потерпіли від репресій радянської влади. Одна оповідачка – Ганна Іваницька – перебувала на примусовому психіатричному лікуванні у Львові та Казані. Більшість жінок була засуджена до різних термінів виправно-трудова таборів (ВТТ) із конфіскацією майна або без неї. Частина їхніх родичів загинула в підпіллі або була вислана на спецпоселення у віддалені райони СРСР. Небагатьом із опитаних жінок удалося уникнути ГУЛАГу.

Героїні книги мають різний досвід, але спільну травму мовчання про пережите, що переслідувала їх більшу частину життя. Згадувати, розповідати минуле було небезпечно для них самих та їхніх близьких. Мовчання стало стратегією захисту їхніх дітей. Проте воно не рятувало від стигми «бандерівок» і «зрадниць батьківщини», прояви якої вони відчували до розпаду Радянського Союзу. На початку 90-х років ХХ ст. усі мої засуджені співрозмовниці отримали довідки про реабілітацію, що означало й повернення права на пам'ять. Однак на зміну радянській колективній пам'яті, яка таврувала учасниць націоналістичного підпілля як бандиток, прийшла протилежна, героїчна модель, яка кардинально по-іншому і через інші причини продовжує маргіналізувати розмаїтий жіночий досвід, особливо той, що не вкладається в чорно-білі схеми.

Більшість імен 27 жінок не відома загалом. Читачі й читачки не побачать серед них знаних жіночих постатей ОУН, чий досвід уже став предметом медійного, політичного, громадського дискурсу, чиї імена звучать у контексті політичних

акцій, приурочених до визначних дат української історії, особливо пов'язаних із боротьбою за українську державність. Моїм задумом було надати голос передусім «звичайним» жінкам, чий досвід є менш знаним і проговореним. Нерідко їхні імена й долі є маловідомими навіть місцевим громадам чи організаціям колишніх політв'язнів, до яких вони належать. Лише двоє з 27 героїнь книги (Дарія Малярчин (Шпиталь) і Олександра Ковалюк (Слободян)) надрукували власні спогади за кошти меценатів. Через малий тираж їх важко знайти у книгарнях і бібліотеках. Уривки спогадів деяких жінок опубліковані у краєзнавчих, документальних збірниках або в наукових статтях чи монографіях. Лише частина героїнь книжки удостоєна заміток у регіональній пресі; про когось із них зняли короткі сюжети для телепрограм на історичну тематику. Історії деяких жінок опубліковані мною в журналі «Країна».

Основним завданням цієї книги було показати різноманітний жіночий досвід війни крізь призму жіночих голосів. У центрі книжки – розповіді жінок про них самих і про багатьох інших жінок, із якими їм доводилося жити, працювати, суперничати, боротися і виживати. Це історії їхніх мам, бабусь, сестер, тіток, сусідок, приятельок, підлеглих і начальниць, подруг із часів неволі, тюремних наглядачок та інших жінок із ворожого табору. Це розповіді про близьких жінок, випадкових знайомих чи знаних із оповідей інших. Ці історії дають змогу «почути» не лише їхніх авторок, але й тих, які не мають власного голосу, бо не пережили війни, бо замордовані в нацистських концтаборах чи в ГУЛАГу, бо загинули у криївках, бо зникли безвісти, бо не залишили власних спогадів, або ж їх уважали зрадницями, гідними лише забуття.

Важливе місце у розповідях жінок відведене також чоловікам – коханим і нелюбам, рятівникам і кривдникам, зверхникам і підлеглим, загиблим у боях і тим, хто вижив, оплакуваним і згаданим з презирством. Чоловічі образи, які зринають у пам'яті жінок, часом дуже різняться від стереотипних уявлень про незламних героїв. У жіночих історіях є чоловіки, які плачуть, тікають з поля бою або залишають напризволяще жінок і дітей під час облав. Не бракує в історіях немічних і кволих чоловіків, життя яких повністю залежало від опіки санітарок чи господинь, які їх переховували. Тут є і чоловіки, які заради порятунку одягали жіночий одяг, що за звичних обставин здавалося їм принизливим. Тож ця книга показує і те, як війна змінювала гендерні ролі, взаємини між статями й уявлення про «жіноче» і «чоловіче».

Конструювання історій

Видання складається з історій 27 жінок. Вступом до кожної з них є невелика біограма довідкового характеру, яка дає змогу скласти загальне уявлення про нараторку. Написана на основі інформації, наданої оповідачками, почерпнутої з їхніх архівно-кримінальних справ та інших документів, а також вторинних джерел (книжок, статей). «Тіло» (основна частина) історій має форму мозаїки і складається зі зм'янутих спогадів жінок, написаних від першої особи. Вони проілюстровані світлинами з домашніх архівів нараторок і їхніми портретними фото, більшість із яких зроблена під час запису інтерв'ю.

Кожна історія в цій книжці є кінцевим продуктом спільної роботи двох суб'єктів – інтерв'юєрки й оповідачки. Інтерв'ю розпочиналося з вільної розповіді жінок про їхній життєвий шлях. Далі їм було запропоновано відповісти на уточнювальні запитання, а також – на низку запитань із заготовленого питальника, поділеного на різні тематичні блоки. Утім такий алгоритм роботи не був імперативним. Окремі жінки відмовлялися від нарративної частини, бажаючи одразу перейти до робочого формату «питання-відповідь». Також жінки зберігали за собою виняткове право відмовитися обговорювати певні проблеми, або ж ініціювали розмови на теми, не означені в питальнику. Це давало їм широкий простір для самовираження. Подекуди розповіді жінок виходили за межі об'єкту дослідження. Нерідко до них вкрадалися думки про сучасну політичну ситуацію, окремих політичних гравців, війну на Донбасі, думки про щоденне життя, друзів і близьких. Ці роздуми мали характер інтимних переживань, не призначених для оприлюднення, тому не стали частиною історій у цій книжці.

Оповідачки знали, що їхні історії зберігатимуться у формі аудіозапису і будуть використані в наукових та просвітницьких цілях. Тож дехто із жінок відчував деяке емоційне напруження, боячись сказати «зайве», «неправильне», «непотрібне». Це виливалося у прохання вимкнути диктофон, стерти окремі шматки розмови, не оприлюднювати певні її уривки чи якусь інформацію в них. Під час запису інтерв'ю доводилося робити паузи (особливо, коли йшлося про «чутливі» теми), повертатися до різних аспектів розмови, щоб з'ясувати окремі деталі і реконструювати події, описувані нараторками, або переконатися в тому, що сказане ними є зрозумілим і правильно інтерпретованим. Викликом також було стимулювати жінок до розповіді про них самих. Було очевидним, що частина жінок не призвичаєна до артикуляції свого досвіду крізь призму особистих переживань, уважаючи його менш значущим порівняно з «великими» політичними подіями чи діяльністю відомих чоловіків – провідників і командирів, яких вони знали в підпіллі. Ми разом намагалися відійти від політичної історії, наповнивши розповіді «простими» людьми, чоловіками і жінками, які жили в непрості часи.

Результатом моєї співпраці з оповідачками стали тексти. Головний зміст цих текстів сформовано за двома найважливішими принципами: важливістю для самих нараторок інформації, яку вони хочуть «сказати», і фокусом на воєнному повсякденні жінок і чоловіків та їхніх стосунків в умовах екстремального насильства. Уривки спогадів викладені у хронологічній послідовності, хоч окремі з них неможливо точно датувати. Далі із цими текстами знайомилися оповідачки. Дехто з них уносив свої корективи щодо форми та змісту написаного. Нерідко жінки шкодували про сказане і просили видалити інформацію, яка, на їхню думку, може зашкодити їхній репутації, інтересам близьких, знайомих людей чи похитнути усталені погляди на ту чи іншу історичну подію.

З одного боку, такий алгоритм конструювання текстів дає змогу оповідачкам формувати кінцевий продукт, відповідний їхнім інтересам (що загалом узгоджується з етичними засадами дослідження). З іншого боку, він істотно проблематизує значення цих спогадів як усного історичного джерела, але не спростовує їхню цінність як мемуарної літератури. Отже, викладені в цій книжці історії жінок зібрані за методикою усної історії, але не є усними історіями в академічному розумінні. Коротко кажучи, пропоновані читач(к)ам тексти не є дослівною транскрипцією ані цілої усної розмови (із запитаннями і відповідями), ані окремих її частин. Це радше уривки спогадів жінок, написаних на основі їхніх усних історій і узгоджених із ними. Мова текстів адаптована для широкої аудиторії.

Необхідність такої редакції зумовлена різною наративною компетентністю оповідачок та їхнім освітнім і культурним рівнем. Діалектизми пояснені в коротких примітках у тілі тексту. Такий формат викладу спогадів обрано після консультації з інформантками і з метою зробити їхній досвід видимим і почутим не лише професійними істориками, але й пересічними читачами, які мають загальні, фрагментарні уявлення і знання про українське націоналістичне підпілля.

Героїчний наратив і лінії мовчання

Пропоновані читач(к)ам історії презентують спогади особливої групи жінок, багато з яких були записяглими членками ОУН і досі поділяють засади націоналістичної ідеології. Після розпаду Радянського Союзу вони приєдналися до ветеранських об'єднань колишніх учасників і учасниць підпілля ОУН та УПА. Ці організації ставили за мету відновити «правду» про їхню боротьбу за

незалежність України і домогтися належного пошанування їхнього чину на загальнодержавному, а не лише регіональному рівні. Цього було досягнуто навесні 2015 року через ухвалення відповідного «меморіального закону», який ліг в основу нової національної формули пам'яті про ОУН і УПА. Ця формула покликана примирити різні пам'яті, які мирно і не дуже мирно співіснували в незалежній Україні. В її основі – героїчний міф про безкомпромісних і жертвних борців за свободу українського народу. У цьому міфі є конкретні герої і лиходії, а все, що може розмити відмінність між ними, заретушовано, ігноровано і замовчано. Герої не можуть бути катами, вони лише жертви, усі їхні діяння – способи самозахисту. Колективна невинуватість героїв виправдовує віктимізацію ними «Інших» і «Чужих».

За задумом державних агентів пам'яті, цей міф покликаний не лише відновити «історичну справедливість», але й мобілізувати українське суспільство на боротьбу із сучасною російською агресією, пропонуючи зразки подвигів і самопосягати. Однак, як свідчить практика запису усних свідчень, цей міф дещо звужує межі можливостей для відвертої розповіді про події, які не вписуються в героїчний канон. Одна з моїх інформанток, розповідаючи про напад бандерівців на польське населення в її рідному селі, уточнювала: «Чи можна про це говорити?» Інша оповідачка, яка обіймала керівні посади в підпіллі, висловила ідею про потребу створення спеціального державного органу, який не допускати поширення негативної інформації про УПА. Ще одна жінка під час розмови риторично запитала: «Чому всі мають героїв, а наші всі погані?» Далі вона наголосила, що зумисне не розповідатиме того, що може кинути тінь на підпілля.

Наскрізне бажання більшості моїх оповідачок дотримуватися героїчного канону оповіді було вагомою перешкодою для розмов на незручні, дражливі теми, як-от: співпраця українських націоналістів із нацистською Німеччиною, участь окремих членів ОУН у нацистських злочинах проти людяності, Голокості, організація етнічних чисток проти поляків. Значним викликом для героїчного нарративу була тема насильницьких практик ОУН та УПА щодо цивільного українського населення. Зокрема, це – і стриження дівчат за любовну переписку із червоноармійцями чи вагітність від «москаля», і биття палицями (буками) «за язик» чи участь у виборах, і ліквідація окремих «ворогів» або ж застосування колективної відповідальності до їхніх дружин/чоловіків, дітей і найближчих родичів. Жінки намагалися уникати розмови на ці теми або ж пояснювали екзекуції «складними умовами війни», помилками, надуживанням владою і наявністю провокаторів у середовищі підпілля, які інспірували невиправданий терор. Провокаторами жінки називали радянських агентів, масово

інфільтрованих у підпілля після встановлення радянської влади в Західній Україні 1944 року. Помітно, що чимало «спогадів» про діяльність радянської агентури оповідачки «запозичили» з документальних збірок, мемуарів інших людей чи книжок. З одного боку, ці спогади стали універсальним інструментом виправдання вбивств місцевих мешканців та їхніх сімей за підозрою у співпраці зі владою або лояльному ставленні до неї («такі були часи», «не знати було, кому вірити», «ми тюрем не мали», «що було робити, як вона видала криівку і там хлопці погинули»). З іншого боку, апелювання до радянської агентури, дало змогу деяким оповідачкам узагалі заперечувати причетність «справжніх» членів ОУН до терору населення («то не наші хлопці», «то перебрані», які «робили під маскою бандерівців»). Одна з інформанток, яка проживає на Івано-Франківщині, запевняла, що «під Москвою були спеціальні школи, де агентів навчали української мови і звичаїв, а українські дівчата вишивали ім сорочки». Таку історію я почула від іншої жінки з Тернопільщини. Тільки спецшколи в її уявленні перебували «під Харковом». Додамо, що дехто з респонденток, сестри, батьки, брати яких, імовірно, стали жертвами терору з боку Служби безпеки ОУН, також пов'язує їхні смерті із провокаціями радянських агентів. Для них – це адаптаційна стратегія, яка дає змогу жити з болісним минулим.

Шпигуноманія була вагомим чинником підпільного повсякдення («усюди була зрада»). Вона не обмежувалася тотальною недовірою одне до одного чи взаємними звинуваченнями у співпраці зі владою. Її наслідком були періодичні чистки всередині підпілля або фізична ліквідація тих, хто вийшов із повинною. Їх уважали нестійкими і слабкими, зрадниками національної ідеї та організації. Стигматизація тих, хто добровільно здався владі й уникнув ГУЛАГу, донині існує в середовищі політв'язнів. Одна з моїх співрозмовниць на псевдо «Зелена» стала активною діячкою ОУН ще в міжвоєнний період. У час найскладніших боїв організувала медичну допомогу повстанцям у Карпатах. Однак через підозру у «зраді» її відсторонили від керівної посади. Наступні п'ять років вона переховувалася від одних підпільників, які хотіли її смерті, і співпрацювала з іншими, яким довіряла. Крім того, над нею постійно висіла загроза арешту. Зрештою, після втрати всіх зв'язків вона розпочала нове життя під вигаданим ім'ям. Вийшла заміж. Народила сина. Проте минуле наздогнало. Її матір і сестру арештували. Для їхнього порятунку вона вийшла з повинною. Це рішення було одним із найважчих і найдраматичніших у її житті. Його наслідки відчуває досі. Жінка зізналася, що час від часу деякі з політрепресованих в'їдливо запитують її: «Який твій лагерний номер?»

І навіть ті жінки, які каралися у сталінських таборах, але мають досвід вербування радянськими спецслужбами у період своєї підпільної роботи,

бажають залишити це в таємниці. Як засвідчують радянські документи, одна з моїх інформанток двічі в різний час давала підписку про співпрацю з НКВС. Чекісти не були вдоволені її роботою. Вона не давала їм жодної інформації, яка б мала оперативну цінність. Отож, її заарештували і засудили. Утім усі мої спроби розпочати з нею розмову на цю тему зазнавали невдачі. Мовчання в такому разі примітне ще тим, що ця оповідачка поділилася історією про свій досвід сексуального насильства під час радянського слідства. Для неї особисто ця тема є менш табуованою, аніж питання політичних контактів із ворогом.

Героїчний наратив став пасткою для індивідуальної пам'яті жінок щодо різних вимірів їхнього підпільного повсякдення. Один із них стосується тілесності й сексуальності. Сексуальні домагання у війську були і є однією з вагомих проблем багатьох армій світу. Націоналістичне підпілля і партизанка в цьому контексті не є винятком. Превентивні заходи керівництва ОУН і командування УПА (виховні гутірки, попередження, сепаратне проживання хлопців і дівчат або ж усунення останніх із відділів) не завжди давали бажаний ефект. Жінки були жертвами різних форм гендерно-базованого насильства (від непристойних жартів і неприємних доторків до згвалтувань). Деякі чоловіки в підпіллі очікували від підлеглих жінок сексуальних послуг або ж спеціально підбирали машиністок із розрахунком на те, що вони стануть їхніми коханками. У ситуації асиметрії влади частина жінок не могла протистояти такому тиску. Проте були сміливиці, як-от Олена Андрущак («Орися»), яка відхилила інтимну пропозицію свого зверхника, після чого він забрав у неї зброю й наказав покинути криівку. Рік вона переховувалася самотужки, без зв'язків із підпіллям, і цей період, за її словами, був гіршим за час перебування в ГУЛАГу.

Однак не всі мої співрозмовниці готові були до таких одкровень. Частина з них усіляко намагалася оминати тему сексуального насильства з боку «своїх» як щодо учасниць підпілля, так і щодо «цивільних» жінок. Інші казали, що ніколи не чули про такі випадки. Деякі наголошували на жорсткій дисципліні в УПА й відповідальності командирів, а подібну інформацію називали провокацією тих, хто хоче дискредитувати бандерівський рух загалом. Окремі жінки на запитання «Чи мали Ви досвід неприємних залицянь від когось із хлопців?» відповідали категоричним «Ні». Однак згодом у їхніх розповідях виринала низка фактів сексуальних домагань як щодо них самих, так і щодо інших жінок підпілля. Причому ці історії з'являлися в абсолютно несподіваних контекстах. Наприклад, розповідаючи про свій побут серед вояків, колишня медсестра УПА сказала, що надавала перевагу військовій формі і короткій стрижці. Коли я запитала чому, адже абсолютна більшість сільських дівчат носила довгі коси, вона відповіла, що боялася бути згвалтованою. Маскулінний вигляд, на її думку, міг віднадити

чоловіків, спраглих жіночого товариства. Інша оповідачка розповіла, як уночі в її кімнату зайшов повстанець, одягнутий лише в білизну. Приліг біля неї, торкався її і намагався поцілувати. Вона закричала й погрожувала скаргою його зверхникові. Жінка відмовилася публікувати цю інформацію, назвавши її «інтимною пригодою», не вартою уваги, хоча наміри хлопця і форма їх вираження свідчать про серйозну загрозу для інтимної недоторканості жінки тієї миті. І цю загрозу, найімовірніше, вона чітко відчувала, що й засвідчили емоції, які супроводжували її розповідь.

Мовчання жінок у таких випадках можна пояснити різними причинами: соромом, почуттям провини, способом уникнути неприємних спогадів чи звинувачення у провокуванні гвалтівника. Є інші мотиви. Високий рівень самоцензури жінок у цих питаннях зумовлений бажанням не говорити погано про «своїх». Це правило вони вивчили ще за часів підпілля, де критику, особливо керівництва, могли розцінити як зраду й агентурну діяльність з усіма відповідними наслідками, зокрема й летальними для критиків. Отже, набута лояльність жінок до групових цінностей, невід'ємною частиною якої є (не)формальна заборона на поширення негативної інформації про групу, донині перемагає їхнє бажання говорити про власну травму. До того ж жінки, які є громадськими активістками, стають «голосом» і репрезентантками їхніх груп на мітингах, демонстраціях, урочистостях із нагоди державних свят. Вони пишаються своєю місією донести колективну правду, яка не може бути плюралістичною, а тим паче контрверсійною.

Попри наявність багатьох ліній мовчання в жіночих наративах вони є унікальними свідченнями про життя і смерть, радість і відчай, втрати і здобутки, що їх пережили жінки й чоловіки під час Другої світової війни та десятиліття після неї. Репрезентовані історії можуть шокувати, дивувати, спричиняти почуття незгоди в читачів і читачок, дисонувати з їхніми історичними знаннями або уявленнями про історичну правду і(або) справедливість. Однак залишити байдужими ніяк не можуть.

Марта Гавришко

1

Замах на вбивство або вбивство.

Ті, що очолювали станицю – найменшу адміністративно-територіальну ланку у структурі ОУН. Зазвичай охоплювала село або його частину.

Ганна Бігун (дівооче прізвище – Духович): «Вибрала криівку, бо залюбилася у Василя. А він мав жінку і двох дітей. Був нещасливий. Повісився»

Народилася 1 жовтня 1925 року в селі Крилосі (нині – Галицький район Івано-Франківської області). Мати Анастасія Мельничук була громадською діячкою, батько Пилип Духович – січовим стрільцем. Подружжя мало ще трьох дочок: Олену, Славу і Матрону. Закінчила вчительську семінарію у Станіславові³. Працювала вчителькою молодших класів. Членка Організації українських націоналістів. Вишкіл проходила в селі Блюдники Галицького району. Згодом пройшла вишколи радисток і телеграфісток у Карпатах. Була в сотні УПА «Благого». Мала псевдо «Уляна» і «Наталка». Другого квітня 1946 року арештували. За п'ять місяців військового трибунал військ Міністерства внутрішніх справ Станіславської області засудив до 10 років позбавлення волі і до п'яти років обмеження громадянських прав⁴ із конфіскацією майна. Матір і наймолодшу сестру вислали на спецпоселення до Караганди в Казахстані. Покарання відбувала у Воркуті. Там познайомилася з майбутнім чоловіком – політв'язнем Іваном Бігуном. Після звільнення подалася з ним до Караганди. У 1961 році після смерті чоловіка переїхала до міста Першотравенська на Дніпропетровщині. 20 років працювала на шахті. У 90-х роках ХХ ст. оселилася в Бурштині на Івано-Франківщині. Має трьох синів – Тараса, Ігоря та Михайла, чотирьох онуків і п'ятьох правнуків.

Ганна Духович (ліворуч) з подругою. Воркута. 1950-ті рр.

Після проголошення відновлення української державності у Львові влітку 1941 року в нашому селі зібрали всю молодь і відправили у вишкільний табір у сусідні Блюдники. Було дві чоти: хлопців і дівчат. Два місяці тренувалися фізично, вивчали військову справу, історію та культуру. Зброї не мали. Замість

неї повидавали метрові палиці. Спали у триповерховому панському домі чи в сільських хатах. Вечорами палили ватру, читали вірші і співали. Дівчатам наказали пошити спіднички з білого лляного полотна і білі вишиті сорочки. Як гуси ходили. Коли заняття в таборі скінчилися, наказали розходитися й чекати виклику.

У березні 1944 року прийшли до мене додому два кур'єри. Сказали: «Збирайся, на тебе чекають». Забрали на одномісячні курси в село Милування. Їхали підводою, дорогою підібрали ще кількох дівчат. Одна відпросилася, бо була єдиною донькою в батьків. На курсах нас було близько двох десятків. Лише Оксана була заміжня. «Доктор» учив прокладати телефонні лінії на полі бою, «Кирило» читав лекції про роботу апаратури. Лейтенант Червоної армії на псевдо «Данило» розповідав про способи зв'язку у війську, а «Гаврило» читав лекції з електротехніки. Поселили нас у селянських хатах, в одній облаштували ідальню. Прокидалися рано. Після зарядки, пробіжки і сніданку починалися заняття. Тривали до вечора. Робили перерви на обід і вечерю. Перед кожним прийомом їжі молилися. Коли курси скінчилися, нас вивели безпечними місцями під охороною.

На курсах телефоністок зі мною була однокласниця Теодозія. Потім вона працювала в жіночій сітці ОУН у селі Крилосі. Була дуже суворою керівницею. Даючи завдання – пильнувала, щоб його добре виконали. Як щось їй не подобалося, то могла суворо покарати дівчат. Трохи жаль на неї мали.

Підпільниця Анна не боялася арешту, бо її батько служив у Червоній армії. Могла вільно ходити селом. Однак вибрала криівку, бо закохалася у Василя. А він мав жінку і двох дітей. Його дружину Ірину вивезли в Сибір, а Василеві вдалося якийсь час переховуватися. Та врешті і його арештували. Уже після таборів він приїжджав до Анни в Крилос. Був нещасливий. Повісився.

У Крилосі був великий, багатий монастир. Сестри-служебниці опікувалися дітьми. Не лише сиротами, а й тими, хто мав батьків, бо був голод. Організовували захоронки⁵. Зранку дітей до них приводили, а ввечері забирали по домівках. Я помагала там деякий час. Звідти забрали на ще одні підпільні курси.

У травні 1944 року викликав «Кирило». Сказав, щоб ішла на 6-місячні курси телеграфістів. Після них мала відбути в розпорядження обласного проводу ОУН. Якийсь час навчання проходило в селі Завадка на Калущині. Поселили у крайній хаті. Окрім мене, були дівчата: «Орися», «Калина», «Василина», «Віра». Мали і двох хлопців – «Іскру» й «Орла». Вони тільки-но приїхали з Німеччини, де

працювали.

Наші курси перемістилися до села Липа на Болехівщині. Керував школою «Кирило». Учили різні системи зашифрування і способи визначення ключів, які склалися з дев'яти цифр. Спочатку не мали апаратури, тож сиділи над теорією. Потім видали шість переносних радіостанцій, переважно угорських. Зберігали їх у чемоданах. Учили також збирати і розбирати карабіни, стріляти, кидати гранати. Особистої зброї не мали.

Серед викладачів на вишколі радіотелефоністів були східняки «Микола» і «Віра». Вони були в групі радянських диверсантів, яких висадили в селі Блюдники. Повстанці групу розстріляли, а їх узяли в полон із радіостанцією «Север». «Микола» і «Віра» погодилися працювати в УПА. Жінка була хитрою і підступною. Могла з дівчатами не розмовляти, хоча спала з нами в одній stodolі. Проте на уроках усе добре пояснювала. «Микола» був приємніший. Уранці завжди ходив із хлопцями вмиватися до потічка. Пізніше наші їх обох убили. Про «Віру» казали, що передавала розвіддані ворогу.

Жили в господарстві в одного заможного чоловіка. Дівчата спали у великій stodolі, хлопці – у коморі. Мали сінні матраци і коциб. Їли в будинку. Туди щодня приходили селянки й готували нам. Заняття відбувалися в іншій stodolі, де була апаратура. Її суворо охороняли. До неї треба було йти через кладку над ровом. Після уроків дозволяли погуляти лісом. Щонеділі ходили до церкви.

Недалеко від нас була розташована старшинська школа УПА «Олені». Було там кілька сотень хлопців. До нас вони майже не приходили, а ми їздили до них на свята вузькоколійкою. Хлопчину-сироту років 13 кликали «Снігурчик». Його всі любили. Був такий слухняний. Ним опікувався «Поль». Був інструктор «Зміюка» – ходив із двома здоровими псами. Сотник «Боровий» слабував на ноги. Лікар «Максимович» був євреєм. Було багато радянських офіцерів. Потім багатьох із них постріляли, наприклад, «Дніпрового» і «Березу».

Молодий і гарний сотенний «Ромко» був ловеласом. Поводився, як міський хлопець: відкрито приставав, міг сказати щось сороміцьке й неприємне. Зв'язкова «Галина» від нього ховалася, бо дуже до неї залицявся. Подруга «Лариса» їй радила: «Дай йому в зуби, та й по всьому!»

Коли лінія фронту стала наближатися, нас евакуювали. Закріпили до нашої групи угорського військового на псевдо «Ерместер». Перейшли радянсько-угорський кордон. Приїхали в село Воловець. Зупинилися в готелі. Їли в ресторані. Упродовж тижня вчилися на зумері приймати й передавати інформацію.

Ганна Бігун. Усі портретні фото героїнь книги зроблені Мартою Гавришко, якщо не зазначено інше

Опікувався нами «Голубенко». Ходив в уніформі угорського капітана. З нами говорив українською, добре знав угорську. Якось через стрілянину не могли їхати далі – усі були у відкритих вантажних машинах. Він пішов на переговори. Вогонь припинили. Ми поїхали далі. Зупинилися в селі Сваляві. Ми з дівчатами жартували, коли підійшли двоє красивих хлопців у широких білих штанях, вишитих сорочках і капелюхах. Попросили заспівати ім. Тут з'явилася поліція. Викликали «Голубенка». Він пояснив, що нас нібито везуть на роботу в Німеччину. Потім влетіло від нього. Охоронців наказав змінити. Поїхали далі.

У Сваляві в казармі пробули 15 днів. Охороняли нас два угорські жандарми. Супроводжували в ідальню і назад. У порожніх кімнатах розмістили дві рації. Курсантки проводили між ними радіопередачі. Згодом «Соню» і «Ларису» повезли машиною кудись на завдання. Нам не сказали.

У зруйнованому війною Хусті поселили нас у покинутий будинок – із величезною ванною. Ми, сільські дівчата, такої ніколи не бачили, тому банні дні влаштовували часто. Практику проходили в полі за містом. Возили туди машиною. Нас розбили на групи. Кожна складалася з радистки і хлопця-помічника, який носив і розкладав антену й живлення. Вибирали не грубих, щоб легко залізали на дерево, коли треба. Апарат я носила сама на спеціальних ременях. Не мала права комусь передавати. У вільний час влаштовували екскурсії містом. Розказували про проголошену 1939 року Карпатську Україну. Показували магазин, де люди купляли тканину на українські прапори.

Коли пробивалися в Карпати до повстанців, падав сильний дощ. За ніч дісталися до сотні «Благого». Командир був незадоволений, що прислали дівчат. Кричав до одного: «Я тебе просив дати радиста-чоловіка. Ти казав: нема. А тепер

присилаеш дівчат, щоб я їх хоронив?» Із сотнею довго рейдували. Перші кілька днів із їжі мали тільки цукор. Пересипали ним назбирані в лісі чорниці. Потім добралися до Чорного лісу. Місцеві приносили домашню їжу. До їхніх хат ходили митися й перепочивати.

Поблизу села Липа наша сотня натрапила на червоноармійців. Почався бій. Падали поранені і вбиті. Нам наказали ховатися. Тікали під охороною. Радистками дуже дорожили, бо багато грошей і часу витратили на наше навчання. Коли тікали, згубили передавач і живлення для радіостанції.

Треба було перейти річку Свічу, а я плавати не вміла. Посадили верхи на коня. Упала у воду. Ледь вибралася на берег.

У селі Глибівка⁷ в жовтні 1944 року повідомили, що дівчата мають іти додому, а хлопці – у боївки. Переходила ліси, річки на дубових колодах перепливала. Мама руки заломила: «Боже, дитино, як ти дійшла?»

Улаштувалася на роботу в школу свого села. Учителювала в молодших класах. Була активісткою, у виборній комісії сиділа, але контактів із підпіллям не поривала. То переводила підпільників через село, то передавала записки. На прохання «Кирила» позичила у священника книгу з електрики й передала йому кур'єром. Усе чекала, що викличуть назад.

Уночі повісили в Крилосі дівчину Стефу. Прикріпили табличку «За зраду!». Зранку в неділю люди йшли до церкви й дивилися на неї. Усіх страчених сексотів⁸ і агентів хоронили на так званому холерному цвинтарі. Там покоїлися померлі від холери.

Мене довго знайти не могли, бо мала поширене прізвище. Одного вечора прийшов син директора: «Пилипівно, тікайте, бо по вас приїхали». Утекла до своєї бабці. Утім вийшло, як у приказці: з-під ринви, та на дощ. Рано військові з'явилися у нашій хаті. Наймолодша сестра непомітно вислизнула, через річку перейшла, аби попередити, щоб я тікала. Та не було куди. Коли солдати по мене прийшли, вуйко сказав: «То моя сестра Мельничук Анна». Вийшли у двір. А там стоїть односельчанка Марта. Сказала, що мое справжнє прізвище Духович. Солдати вернулися: «Давай, сестричко, збирайся». Навіть узутися не дали. Дорога була шутрована⁹. Солдати з мене сміялися: «Що, коле?» Коли привели додому, влаштували там обшук. Знайшли пісенник і листи до підпільниць. Один

солдат пошепки порадив: «Одягайся тепло, бери чоботи».

3

Зараз Івано-Франківськ. (Тут і далі прим. авт., якщо не зазначено інше).

4

Не можна голосувати, обіймати посади в органах влади.

5

Дитячі садки.

6

Вовняні ковдри.

7

Богородчанський район на Івано-Франківщині.

8

Від рос. «секретный сотрудник» – таємні співробітники радянських спецслужб.

9

Покрита щебенем.

Соломія Венгер (дівооче прізвище – Пасічник): «Вивели мене на подвір'я і почали бити прикладами. Коли впала на сніг – копали, де попало»

Народилася 1 березня 1927 року в селі Богатківці Тербовлянського району на Тернопільщині в селянській родині Анни Федик та Ониська Пасічника. У Соломії були ще сестри Марія, Євгенія і три брати – Михайло, Василь, Мирон. Закінчила сім класів школи в рідному селі. Із 1944 року була членкою Юнацтва ОУН10. Мала псевдо «Ліщина». Жила легально і співпрацювала з підпіллям: була розвідницею і зв'язковою. Двічі її затримувала радянська влада. Уникнула арешту й ув'язнення. Брат Михайло на псевдо «Дуб» загинув у підпіллі 1947 року. Місце поховання досі не відоме. Братів Василя, Мирона і сестру Марію вислали в Читинську область, РРСФР (селище Руднік Кадала). Там прожили 12 років. У червні 1947 року вийшла заміж за ветерана Онуфрія Венгера. Народила двох дітей – Богдана і Ганну. Працювала в колгоспі, на торфопідприємстві в Купчинцях, на молокозаводі в Тернополі. Чоловік помер 1977 року. Передчасно 2005 року пішла із життя донька Ганна, яка хворіла на цукровий діабет. Зараз Соломія проживає в місті Тернополі.

За совітів порядки змінилися. Приїхали вчительки-східнячки. Говорили українською. Люди стали бідні. Не було у що взутися. У наш сільський магазин завозили тільки горілку, калосі й цукерки. Почали вивозити в Сибір мазурів11, а з наших – солтиса12 Чикиту, його жінку й сина. Арештували Юрія Пронишина, братів Івана і Михайла Гуменюків, Дем'яна Венгера. Хоч їх невдовзі випустили, але їхні сім'ї вислали в Сибір.

Соломія Венгер зі своїми дітьми Богданом та Ганною. Богатківці, Тернопільщина. Поч. 1950-х рр.

Більшовики як тікали, то пограбували читальню і кооператив. Склеп13 розбили, усе забрали. Розстріляли двох чоловіків, які йшли з поля додому: Мирона Пасічника і Василя Гуменюка. Ми чекали німців. Ніхто не знав, які вони, але

тішилися, бо думали, що буде інакше. На читальню почепили синьо-жовтий прапор. Німецькі солдати були високі, тонкі, у білих сорочках із позакочуваними рукавами. Люди їм виносили молока. Хто знав німецьку, говорив із ними.

Я ходила до читальні. Часто збиралися там після Служби Божої. Нам розказували історію України Грушевського. Учили дівчат робити різні справи – рушниками і серпами. Усі мусили мати українські строї, малинові хустинки. Співали пісню: «Ти, юначе, живи сам собою / В кожний мент будь готовий до бою / Твій рідний край в неволі, у кайданах / Росить кров у незгоєних ранах...» Я входила до «Січі». Ходила в мазепинці. Нас вишколювали в лісі. Заняття проводив Тарас Гуменюк. Потім німці то все позакривали.

У селі був дуже гарний хор, на чотири голоси. На Великдень люди ставили кошики навколо церкви. Священик ходив у гарному вишитому фелоні. Грав духовий оркестр. Хористи у вишитих сорочках. Як заспівають «Христос воскрес!» – душа радіє. Яка то була веселість! На Йордан теж грали і співали. Весь народ збирався біля ріки Стрипи. Пускали голубів.

Гамер був великий майстер, столяр, робив гарні меблі. Як німці почали всіх бити, то він урятувався, а його жінку й дітей побили в Козові. Дерко, каліка на ноги, і Рейза, кравчиня, мали магазин тканин, то їх, певне, теж побили. Епка ходила до школи з моєю сестрою. Її не стало.

Хто не здав контингенту¹⁴, того сильно били і не давали пеклювати¹⁵. Особливо діставалося бідним. Ми мали велику господарку, сім гектарів поля. Мій тато завжди все вчасно здавав. Та одного разу прийшли повторно. Забрали всю пшеницю, гречку, овес, ячмінь, які ми лишили на насіння, фураж. Усе повантажили на фіру й повезли. Говорили, що то свої таке роблять. Потім люди розказували, хто в селі тую нашу гречку змолів і крупи їв. А ми не мали. Добре, що стрий, татів рідний брат Іван, мав 40 моргів¹⁶ поля. Нам помагав.

Мою 17-річну сестру Євгенію вивезли до Німеччини, хоча не мали, бо ми були великі господарі. Здавали великі податки. З її листів ми дізналися, що попала до бауера¹⁷. Косила косаркою, рубала дрова, робила все в господарстві і так зносила одяг, але господар нового не давав, хоча мусив. Тоді моя мама поскаржилася в Арбайтзамт¹⁸, і її перевели в інше господарство, ближче до території Польщі. Там жила жінка із двома хлопчиками. Її чоловік був на фронті. Через каміння в жовчному вона померла. Діти були ще малі, дошкільного віку. Тому батько дітей просив мою сестру пильнувати тільки їх, господаркою не

займатися. Коли руські наступали, він приїхав, нагрузив фіру продуктами, забрав її, дітей і поїхав углиб Німеччини. Так вона опинилася в таборі для переміщених осіб. Познайомилася з Ярославом, майбутнім чоловіком, із-під Стрия, колишнім дивізійником¹⁹. Із ним виїхала до Америки. Народили троє дітей. Там вони й доживали віку.

Підпільники заготовляли спирт. Раз зимою 1943 року поїхали в Підгайці трьома фірами, узяли спирт і повезли в село Ішків. Однак за тим підглянув поляк Рогальський. Мав образу на наших хлопців, бо вони хотіли забити його батька. Тому й замельдував²⁰ у поліцію. Приїхали німці машиною з вівчарками. Обступили село. Мали список із шести осіб. Забрали Володимира Бойка, Йосипа Островського, Івана Гуменюка, Ілька Процишина, Дмитра Линду, Костю Кравця. Рано одна з дружин узяла коні, запрягла в сани. Зібрала решту жінок і повезла до їхніх арештованих чоловіків. Коли приїхали до Бережан, їм сказали, що вдосвіта всіх забрали в Рогатин, на розстріл. То та жінка так гнала кінями, що «запалила»²¹ їх: одна конячка впала на дорозі. Нарешті доїхали до міста. Чоловіків якраз вишикували на цвинтарі. Позганяли людей дивитися. До тих шістьох приєднали якогось 14-річного хлопця. Він дуже боявся й обійняв одного з арештованих, старого Процишина. Так вони разом і впали від куль. Тоді мали стріляти ще матір із донькою з Ішкова, у яких повстанці ховали спирт. Але ім фольксдойчер²² порадив тікати поміж люди, бо в натовп стріляти не будуть. Так вони і зробили.

Кілька місяців фронт стояв над рікою Стрипою. Радянські солдати під'їхали до села босі й обдерті. Один офіцер їхав на коні взутий у жіночі чоботи на високих обцасах²³, а замість сідла мав подушку. Коли кінь біг підтюпцем, за ним курилося пір'я. Нас евакуювали у Скалатський район. Ми забрали із собою худобу. Наше село майже повністю було зруйноване. Уцілили лиш деякі хати, накриті бляхою. Наша хата зі стодолюю згоріла. Не було із чого будувати нову. Не було де тримати худоби. Осіли на хуторі Сіножата, за сім кілометрів від села, у мого двоюрідного брата Івана. Його жінку Юлію забила міна, коли вона їхала з односельчанкою Максимихою та її 10-річною внучкою на фірі. В Івана на руках лишилися двоє малих дітей. У його родині ми жили два роки. До нас на хутір приходили «Жар», «Стрийко», «Максим». Посилали мене в розвідку.

У вересні 1944 року наші хлопці розбили у Струсові тюрму. Був великий бій. Привезли мені на фірі раненого в плече повстанця. Провідник «Боян» каже: «Беріть пляшку води, сідайте на бричку і везіть його, самі знаєте де». Повезла до медсестри Ганни Крупницької. Вона ж відправила їх до підпільної шпитальки.

Через кілька місяців ми довідалися, що її хтось видав, і там загинули не тільки той ранений, але й охоронець і санітарка Ганна Чиж. Перед смертю, казали, вона розплела косу, бо була ще дівчина. Богатківські люди викопали велику могилу для них на цвинтарі. Батьки Ганни боялися йти на похорон, щоб їх не вивезли до Сибіру. Потім за них уступився їхній син, червоноармієць. А того зрадника, який видав криівку, наші зловили і замордували.

На Стрітення 1945 року прийшов брат Михайло додому з Карпат. Аж тут на наше подвір'я заїжджають сани більшовиків. Брат із хати вибіг, кинув шинель за стодолю і почав утікати. А вони йому стріляють попід ноги. Дивлюся, упав Михайло. Думала забитий. Прибігаю до хати, розказую. Мама надягає на себе хустку, бере тата – і біжать до сусідів. А сестра й собі тікати. Одна я лишилася в хаті. Заходять більшовики, показують шинель і питають: «Хто тікав із хати? Твій ухажор?» Казала: «Не знаю». Вивели мене на подвір'я і почали бити прикладами. Коли впала на сніг – ко`пали, де попало. Наказали запалити хату. Я почала просити, щоб того не робили, бо хата не наша, господар на фронті. Заспокоїлися. Але стрибки²⁴ почали виносити все, що бачили: подушки, перини, покривала, ложки, годинник, вишиті блузки, сорочки, навіть шнур забрали, яким снопи прирублювали. Запрягли наші коні до воза і то все повезли. Із собою ще забрали наші дві корови і свиню. Мене тим часом повели до школи в сусідній хутір Весолівка. Там допитували. Почали мене бити головою до стіни і копати. Тоді наказали взутися і зняти куртку. Розвернули обличчям до стіни. Капітан крикнув: «Розстріляти сволоч бандерівську!» Старший лейтенант витягнув пістолет і вистрілив двічі; від сильного звуку я оглухла, не могла зрозуміти, куди він стріляє – з'ясувалося, що у стелю. Після того наказали вдягнутися і завтра прийти в Микулинецьке НКДБ²⁵, тоді віддадуть наше майно. Повернулася я побита додому, а там брат із боівкою «Бояна», батьки, сусіди. Михайло сказав, щоб нікуди не ходила, бо заставляють підписати згоду на співпрацю. Сиділа дома, не пішла.

Навесні Михайло знову з'явився дома. Ніч була неспокійна. Рано-вранці, коли вже зоріло, дуже загавкали пси. Я спала біля вікна на бамбетлі²⁶. Подивилася через вікно – і кричу братові: «Міхал, москалі!» Він скочив із лавки біля печі, узяв шинель і побіг до стайні. Там виліз на горище і заліз у в'язанку соломи. У хаті забув гранату. То ми її загорнули в коц і кинули на піч. А його німецьку блюзу²⁷ сховали в комин. Зайшли в хату чотири більшовики, почали міняти мокрі устілки в чоботах на сухі. Якийсь солдат обшукував піч. Серце мені калатало, але він побачив книжку з анатомії і дуже зацікавився нею. Інший запримітив блюзу й питає, чия вона. «Моя», – кажу. «Звідки взяла?» – випитує. Кажу: «Ходила до Тернополя і виміняла для брата на хліб у німецького полоненого. А ховала тому,

що ви весь військовий одяг забираєте». Він ретельно почав оглядати блюзу. У кишенях знайшов патрони, люстерко, хустинку і гребінець. Каже до товариша: «Точно, бандита». Тим часом інші солдати взяли малого брата Василя і полізли на горище у stodолі. Змусили його відкидати снопи і дивитися за «бандитами». Коли залишився останній, братів сніп, пролунала сигнальна ракета з боку сусіднього села Бенева. Солдати з нашої хати вибігли. Побігли на світло ракети. Там знайшли трьох повстанців, які йшли до хати Миколи Ілька. У нього якраз перебували інші хлопці, які прийшли в село з моїм братом. 18-річного повстанця зарізали ножом, інших постріляли. Познімали з них одяг, чоботи і лишили голих у полі. Одного взяли в полон. Хату Ілька спалили, його жінку і доньку сильно побили і забрали на допити.

Я переводила хлопців на дальші села. Якось привели до мене сімох повстанців із мішками на плечах. Несли літературу в Карпати. Мама гостила їх молоком. Провідник сів за стіл і побачив у нас «Українську загальну енциклопедію». Просив ім віддати. Пішли ми в ніч. Привела їх до хати станичного, його не було вдома, донька Ганна не хотіла нас пускати, боялася. Тоді пішли до іншої хати, за село. Господинею там була полька, учителька, старша жінка, майже не ходила. Нічого їй не казала. Хлопці залізли на стрих²⁸, мішки поховали в соломі. А над ранок у селі почалася облава.

П'ятого квітня 1945 року облавники понапивалися, спалили хату старшим людям. Дим стелився, пси гавкали. Ходили по хатах стрибки і всіх із дітьми зганяли під церкву. Випитували про різних людей, казали, як не зізнаються, то будуть десяткувати²⁹. Шукали Василя Вівчара. Він зі мною ходив до школи. Привели його маму з немовлям Славком на руках. Вона каже, що сина нема, поїхав до млина, як повернеться, то замельдується³⁰. А двоє енкаведистів пішли до неї додому, вивели надвір її чоловіка Івана і розстріляли. Через два тижні знайшли Василя. Дали йому 15 літ тюрми. Пішли до хати зв'язкової Ольги. Про неї тато Демко Якимець сказав, що поїхала копати бараболі в сусіднє село. Тоді його, маленького, горбатого, повели під сільраду і там забили прикладами, кинули в яму. Тоді ж забили вдома молодого хлопця, «темного» на очі, Івана Чикиту, думали, що то «бандера», який удає сліпого. Загалом убито п'ять людей. Арештували Клавдію Бойко і чотирьох Ганн. Пізніше Ганні Фаріон, Ганні Грицишин, Ганні Миколів і Ганні Крупницькій дали по десять років таборів за зв'язки з підпіллям. Клавдію пустили додому. Під час тої облави всіх молодих дівчат примусово записали в Комсомол. Дали їм червоний прапор і послали на другий день у сусідній Вишівець.

Кинувся тиф. Ліків не було. Багато людей погинуло. Захворіли мої батьки. У мамі то вже був другий тиф у житті. Спочатку хворіла під час Першої світової війни. Брат Михайло привів уночі лікаря. Той сказав, що другого тифу мама не переживе. Так і сталося. Померла у віці 50 років. А за тиждень «пішов» тато, був на сім років старший за маму. Дома не було навіть із чого зробити катафалк. Помагав татів брат із жінкою. Ми в той час із братами Василем і Мироном також хворіли на тиф, лежали в Микулинцях у лікарні. Прийшов до нас стрий і каже: «Уже ми тата поховали». Після хвороби заново вчилася ходити, як мала дитина.

У січні 1946 року після Йордану мене арештували. Було це так. Дівчата зі Струсова мені переказали: «Вважай, бо видають». Якраз у село приїхав гарнізон. Став на дорозі. Я вирішила піти з хати. Узяла під пахву тканину і пішла до сусідки. Дорогою спиняє військовий, показує на мою і сусідські хати, питає, хто там живе. Розказую, без подробиць, не називаючи свого імені. Пустив. Я пішла собі до сусідки, опісля – до тітки Євдокії, яка жила за два кілометри від нас. Перебула в неї трохи. Вертаюся додому. Перепиняє мене односельчанин Василь: «Ти не знаєш, що в тебе сталося? Приїжджали по тебе. Забрали Марію»³¹. Прийшла додому. Брати Мирон і Василь розказують, як їх побили, а сестру арештували. Як стемніло – прийшов Михайло і порадив не ночувати вдома. Пішла до стрія. А більшовики поїхали до сусідки Софії Якимець і змусили її показати, де живуть мої родичі. Заїхали до одних – мене там не було. Приїхали до стрія. У хату зайшли два лейтенанти. Присвітили ліхтариком на мене. Спершу не впізнали. Бо я після тифу мала коротке волосся. За пару секунд розвернулися, узяли попід руки і вивели з хати. Повезли до Заздрости³². Кинули до холодного льоху, де не було можливості сісти. Там привели на очну ставку одного підпільника. Далі повезли до Струсова. Допити проводили зазвичай уночі. Питали, із ким маю зв'язки, куди я ходила, хто мій провідник. Свідчили проти мене двоє осіб. Від суду врятувало хіба те, що мій наречений служив у Червоній армії, пройшов війну, був поранений, мав нагороди.

Соломія Венгер

У ніч перед празником на святого Юра повстанці постригли шістьох дівчат за те, що коли гарнізон стояв у селі, то вони вистоювали із солдатами, сміялися. Одразу «запалило» по людях, дізналися в іншому селі. То дівчата вже нікуди не ходили, ні до церкви, ні на вечорниці, бо стидалися. Ганна мала бути за світилку

на весіллі, але не йшла, лежала в садку біля хати, казала, що їй дуже болить голова, плакала і повторювала, що не винна. Мариська, яку також постригли, була вагітна від якогось москаля, але всім брехала, що то дитина від брата підпільника «Жари». Потім віддалася за старого чоловіка і виїхала з ним до Стрия. Коли їй немовля померло, утекла від старого. Він приїздив у село і випитував про неї. Вийшла заміж за молодого Гриця, нашого богатківського хлопця.

Одного дня в нашу хату прийшли більшовики зі зрадником «Бурлакою». Забрали мене до сільської ради. Там уже було багато дівчат із довколишніх сіл. Тримали нас усю ніч. Зранку повели мене на допит до сусідньої хати. Сидів за столом молодий офіцер і почав розпитувати про різне. А «Бурлака» лежав на ліжку. Почув, що я відпираюся, ніби його не знаю і каже: «Зараз тобі кропнемо пару біяків³³ – одразу все згадаєш». Слідчий наказав мені роздягнутися. Так і зробила. «Бурлаці» сказав вийти. Тоді мене питає, чи я вагітна. Підтверджую його здогад. Каже мені, що його жінка теж вагітна і радить: «Дайте собі спокій із тими бандерівцями, бо посадимо вас у тюрму і там народите дитину, що з нею буде?» Відказую, що ніде не ходжу. Нікого не знаю. На другий день повезли мене до сестри на хутір, щоб я показала криівку. Не знайшли нічого. Більше мене не чіпали.

Улітку 1947 року востаннє бачила брата Михайла. Прийшов до нашої із чоловіком хати в Богатківцях. Був не сам, із другом Богданом на псевдо «Яр». Казав, що сидів із ним у тростині весь день, а ніхто із села їсти не виніс. Пригостила їх дріжджовими паляницями. Брат ще побув трохи. Погуцкав малого Богдана³⁴ і пішов. Через пару місяців ми отримали страшну звістку – брат загинув. Стало сумно, усе стихло.

10

Молодіжна гілка Організації українських націоналістів.

11

Поляків.

12

Голову сільської ради.

13

Магазин.

14

Продуктовий податок.

15

Молотити зерно.

16

Застаріла одиниця вимірювання площі земельних наділів.

17

Від нім. Bauer – фермер, селянин.

18

Служба праці.

19

Учасник дивізії Ваффен СС «Галичина».

20

Доніс.

21

Фізичне виснаження коней, іноді з летальними наслідками. Подібний вираз «загнані коні».

22

Від нім. Volksdeutsche – етнічні німці, які жили за межами Німеччини.

23

Підборах.

24

Члени винищувального батальйону.

25

Народний комісаріат державної безпеки УРСР.

26

Дерев'яний диван ручної роботи.

27

Кітель.

28

Горище.

29

Страчувати кожну десяту людину.

30

Доведе до відома відповідні офіційні органи.

31

Сестру.

32

Село.

33

Канчуків.

34

Сина.

Марія Віслапуу (дівооче прізвище – Гриб): «Уночі прийшов і ліг біля монахині.
Горіло світло, він її гвалтував у всіх на очах»

Народилася 28 січня 1928 року в селі Жирівка, тепер Пустомитівського району на Львівщині в селянській родині Марії Шавель і Степана Гриба. Марія була третьою дитиною в сім'ї після Любомири і Василя. Навчалася в торгівельній школі і в педагогічному училищі у Львові. Пройшла вишкіл в Організації українських націоналістів. Обрала псевдо «Роксолана». Працювала зв'язковою. 13 березня 1946 року її арештували. За три місяці військовий трибунал військ НКВС Львівської області засудив до п'яти років позбавлення волі і на стільки ж – обмеження громадянських прав із конфіскацією майна. Тоді ж засудили її брата Василя до 10 років виправно-трудових таборів і 5 років обмеження громадянських прав. Покарання Марія відбувала в Антрациті на Луганщині, у Республіці Комі та в Красноярському краї Росії. Там познайомилася з майбутнім чоловіком – політичним в'язнем, учасником естонського антирадянського руху опору Олександром Віслапуу. Вийшла заміж за нього 19 вересня 1954 року – за три місяці після звільнення. Понад п'ять років подружжя жило в Естонії. Працювали на свинофермі. Потім повернулися в Україну. Звели будинок у Соکیلниках Пустомитівського району на Львівщині. Працювала вихователькою в дитячому садку, потім – із чоловіком на Львівському автобусному заводі. Реабілітована 12 липня 1989 року. Із чоловіком прожила в шлюбі 58 років. Він помер 20 квітня 2012 року. Виховали синів Велла і Степана. Другого червня 2017 року Степан помер від раку горла. Живе в Соکیلниках. Має четверо внуків

і четверо правнуків.

Марія Віслапуу (сидить крайня зліва) з родичами і своїми дітьми. Поруч біля неї мати Марія і батько Степан, а у першому ряду сини: Степан (крайній зліва) і Велло (наступний). Фото зроблене у Жирівці на Львівщині. Серпень, 1958 р.

Як почалася війна³⁵, тато пішов у військо. Служив у австрійській армії, потім – в Українській галицькій. Писав мамі любовні листи з віршами. Коли перестав їх присилати, подумали, що загинув. Батьки наполягали, щоб мама довго не дівувала, бо в хаті тісно. Посватався до неї один хлопець. Уже пройшли оповіді в церкві, наближався день весілля. Аж тут хтось приїхав зі Львова і сказав, що бачили там Степана. Бабця сказала: «Ну, то вже буде по весіллю». Тато прийшов на вінець, грали музики, і мама пішла з ним у танець. Її наречений ще дорікав їй за це, вона ж відказала: «Я ще не твоя жінка, ще можу танцювати». У неділю на ранкову Службу Божу мій тато прийшов до церкви і вкляк біля мами. Вона мала на голові широку червону стрічку із зеленою квіткою замість фати. Їмость³⁶ за тим усім спостерігала і дуже їй жаль було молодих, радила їм утікати. Але так не годилося. Тож моя мама перепросила свого нареченого, сплатила йому якусь компенсацію і вийшла заміж за мого тата. У нашому селі ніколи такого не було – ні до того, ні після.

Двічі приїжджав до нашого села Андрей Шептицький. Першого разу відвідував монастир Сестер Василіанок, куди я ходила в захоронку. Тато виніс мене із церкви на руках і так тримав, аби бачила митрополита. Хлопці у вишитих сорочках виїжджали його зустрічати на край села на гнідих конях. Дівчата виконували пісні й вірші. Удруге він приїхав у село неофіційно. Бачила його на подвір'ї монастиря. Стояв на милицях, розмовляв із монахинями, пив каву й у руках тримав булочку. І цього разу отримала від нього благословення.

Пішла селом чутка, що приїдуть козаки. Ми, дітлахи, побігли на цвинтар і нарвали жовтих квіток. Уже була осінь, годі було знайти інші. Стояли й чекали. Вийшли монахині, спитали – кого зустрічаємо. «Козаки мають приїхати», – відказали. Вони почали сваритися: «Та хіба ж ви не знаєте, що то большевики, то ж комуністи. Ану забирайтеся звідси!» Ми залишилися. Але ті «козаки» прогнали через село, навіть не привіталися з нами.

Більшовики закрили монастир. Його господарку забрали. Заставили сестер Йосафату й Макарію носити світський одяг. Узяли їх викладати у школі, бо вчительок бракувало. Я звикла їх бачити в чернечих рясах, тож без них вони виглядали зовсім по-іншому, як звичайні молоді, красиві дівчата.

Люди знали, що на Лонцького³⁷ більшовики помордували людей. Деякі з нашого села їхали фірами дивитися. Якось пішла й моя сестра Любомира. Казала, тіла були страшно понівечені, у жінок порізані груди. Запах страшний стояв. Люди обсипали хустинки попелом, поливали якоюсь рідиною і прикладали до носа, щоб його не чути.

Німці танками їхали через поле і знищили людям весь урожай. Коли почали накладати контингент, кожен щось старався сховати. Ми зарізали ялівку, бо знали, що можуть забрати. Як хто їхав до Львова щось продавати, то солдати часто перепиняли. Забирали яйця, борошно, сметану. Бідняків висилали на роботу до Німеччини. Заможних брали рідше. То все вїт пильнував.

У нашій хаті кілька днів квартирували німецькі солдати. Спали в stodолі. Тато трохи знав німецьку, балакав із ними. Вони цьому дуже тішились. Давали нам шоколадки. Для нас то була рідкість. Шоколадом пригощав сільських дітей хіба священник на Йордан, коли хати кропив.

Якось у школу прийшов незнайомий чоловік. Сказав: «Відпросися на пару днів, поїдеш зі мною». Завідувачка бурси пані Левицька навіть не спитала, куди я їду. Це здалося дивним, але таки вирушила з тим незнайомцем у дорогу. Уперше їхала потягом. Прибули в якесь село, розмістили мене і ще кількох дівчат по хатах. Проводили вишкіл, розповідали історію України, засади конспірації, про організацію³⁸. Після того я обрала собі псевдо «Роксолана».

Брат дав мені пакунок і сказав: «Будеш везти до Львова небезпечний багаж – портфель із пістолетами». Він як станичний те завдання міг дати комусь іншому. Але тоді б йому дорікали, що пожалів свою сестру. Сказав пароль. Посадив мене на фіру з якимось чоловіком. Дорогою підсіла до нас монахиня. Під'їхали до мосту, біля якого зараз Львівська податкова інспекція, а там – поліція. Коли почали перевіряти документи, серце так гупало, що нічого, крім того стуку, не чула. Попросила черницю сховати той портфель під габіт³⁹. Нас відпустили. Посилку доставила куди треба.

Тільки німці покинули село – почали падати бомби. Люди не знали, де їм ховатися. Бігали в паніці. Недалеко від нашої хати була криївка у вигляді літери «Г». Люди ховалися там від поляків, коли ті нападали на село. І цього разу туди побігли. За п'ять метрів від неї впала бомба, але не розірвалася, в іншому разі ми б усі загинули, бо вхід у криївку був відкритий. Загинуло понад 10 людей. Серед них були батько із сином і мама з 6-річним хлопчиком.

Як наступали червоні, то сестра Любомира обмазувала лице й одягала стару хустку. Вдавала хвору, щоб її не зачіпали. Люди говорили, що солдати гвалтують дівчат.

Брата Василя призивали на фронт. Спитали, ким працював до того часу. Розказав, що грав у сільському духовому оркестрі. Того дня його в армію не взяли, як і інших 11 музикантів з оркестру. На другий день брат поїхав до Львова і влаштувався на роботу на паровозо-вагонно-ремонтний завод, звідти в армію не забирали. Багато хлопців тоді виїжджали із села в пошуках роботи, бо боялися. Частина з них служила в поліції за німців.

Марія Віслапуу

Із троюрідною сестрою Ганною прийшли до педагогічного училища у Львові. В учительській упізнала Лідію Олександрову – східнячку, яка чудово говорила українською і за німців була вихователькою в бурсі. Спитала нас: «Гриб і Паляниця, ви що тут робите?» Відповіли, що хочемо вчитися. «То пишіть заяви», – запропонувала. Олександрова допомогла вступити відразу на другий курс, хоч ми не мали жодних документів про освіту.

Двоє знайомих хлопців збирали гроші на потреби підпілля. Пішли до жінки, яка мала магазин одягу на теперішній вулиці Франка у Львові. Вона сказала: «Приходьте завтра, о шостій вечора, я приготую». Наступного дня на хлопців чекала засідка. Під час перестрілки одного поранили й арештували. Другий утік, але за якийсь час і його затримали.

У Львові жили із братом у квартирі, що колись належала одній польці. Уночі почули стукіт у двері. Зайшли троє міліціонерів. Сказали, брата заберуть звирити

його дані у списках виборців. Зі мною лишився один. Почав нишпорити по хаті. Знайшов мій зошит, у якому був вірш зі словами «За всі страждання, за муки брата, ми помстимося, буде відплата». Наказав і мені збиратися. Мене і трюїрідну сестру Ганну, яка жила по сусідству, забрали на Дзержинського⁴⁰. Там уже сидів Василь. Допитували всіх порізно. Наступного дня побачила брата: був сильно збитий, мав підпухле лице. Повезли нас у тюрму на Лонцького, де слідство продовжили. Тим часом батьки шукали можливості нас витягнути. Продали молодого лошака, найняли доброго адвоката. Він підкупив кого треба і мене із сестрою витягнув. Коли вийшла з тюрми, на вулиці зустріла маму. Вона розплакалася.

За три тижні до нас із сестрою на квартиру прийшов якийсь чоловік. «Собирайтесь, дівочки», – сказав. Попросила дозволу зайти до сусідки і взяти теплий коц. Сусідка, пані Стефа, дала свій. Мама потім його відкупила. Із тим чоловіком пішки дійшли до тюрми. Завів мене в ту ж камеру, де сиділа минулого разу. На прощання вдарив по обличчю і сказав: «А говорила, что ничего не знаешь!»

Привезли до Боково-Антрацита на Луганщині⁴¹. Працювали на покинутій шахті. На долонях вискакували величезні пухирі, лопалися. Проте все одно мусила носилки в руки брати. Хліба майже не бачили. Годували перловою кашею зі смердючою зіпсованою тюлькою. Від неї так хотілося пити, що припадали, як та худоба, до струмочка з іржавою водою. Від того мали бігунку – масово хворіли на дизентерію. Щодня вмирало 10–15 осіб.

Усі ув'язнені мали голити під пахвами і нижче. Процедура була обов'язковою, бо множилися «мандавошки»⁴². За розпорядженням керівництва, жінок голили тільки чоловіки, а чоловіків – жінки. Робили так спеціально, щоб принизити. Так само лише чоловіки супроводжували жінок у туалети. Вони були відкриті, і ніяк не можна було прикритися.

У Княжпогості⁴³ працювала на лісопильні. Зміна тривала 12 годин. Ми з напарницею відповідали за колоди довжиною 5,5 метра. Синхронно мали їх піднімати і скидати. Працювали на 6-метровій висоті. Було страшно, я боялася висоти. Їли двічі на добу – коли йшли на роботу й поверталися. За чотири роки м'яса не бачили. Казали, що комусь давали тюленяче, але воно дуже смерділо.

«Марія Гриб, збирайтеся!» – сказав солдат. Думала, поїду додому, а попала в 11-й пересильний лагпункт. Там були й політичні в'язні, й урки⁴⁴. Одного навіть

охорона боялася – років 40, зі скляним оком і вибитими зубами. Сидів уже 18 років. Приходив у барак, вибирав дівчину і лягав із нею. Одну, що не захотіла віддатися, порізав ножом. Якось уночі прийшов і ліг біля монахині. Горіло світло, він її гвалтував у всіх на очах. Охорона не зважала. Я була за кілька ліжок від неї й молилася. Боялася, що колись він і до мене добереться. Попросила допомоги в битовика Івана – він дружив із дівчиною з моєї бригади. Підійшов до того і сказав: «Эту девочку не трогать!»

Узимку 1951 року потрапила в Красноярський край на спецпоселення. Збирали живицю – смолу із сосен. Жити стало легше. Познайомилася з Олександром з Естонії. Один його брат служив у Червоній армії, другий разом із ним був у підпільному русі. Називали їх «лісовими братами». Спілкувалися російською, яку обое знали погано. Покохалися. Написала батькам про судженого. Тато читав того листа вголос. Мамі замість «естонець» почулося «японець», то вона почала ахати. Та потім усе з'ясувалося – і батьки дали благословення.

Приїхали в мою рідну Жирівку – за рік після народження старшого сина Велла. У серпні 1954 року охрестили його Володимиром у церкві Святого Михаїла, а в листопаді там же взяли шлюб. Через деякий час народився Степан. Поїхали в Естонію. П'ять років працювали на свинофермі. Діти підростали, і треба було думати про школу. Найближча була за три кілометри. Переконала чоловіка повернутися в Україну.

35

1914 рік – початок Першої світової війни.

36

Дружина греко-католицького священика.

37

«Тюрма на Лонцького» – в'язниця у Львові, яку використовували польська, радянська та нацистська влади. Нині – національний музей-меморіал.

38

ОУН.

39

Сутана.

40

Зараз вул. Вітовського. Тоді там знаходилося Управління НКДБ у Львівській області.

41

Тепер Антрацит.

42

Лобковий педикульоз.

43

Село в Республіці Комі, Росія.

44

Жарг. «бандит, грабіжник». Так називали усіх кримінальних в'язнів.

45

Так називали осіб, засуджених не за політичними статтями.

Стефанія Вуйцик (дівооче прізвище – Сусол): «Виміняла плащ на пару картоплин. Зварила мамі. А вона доторкнулася, понюхала і вмерла»

Народилася 6 лютого 1926 року в селі Переволочна (тепер – Буський район на Львівщині) в родині Василя Сусола й Теклі Сірської. У сім'ї було ще п'ятеро дітей: Григорій, Михайло, Федір, Марія і Катерина. Згодом із батьками переїхала в сусіднє село Красне. Наприкінці 1939 року радянська влада арештувала двох братів Стефанії – Григорія і Федора. Через два роки війська НКВС убили їх у Замарстинівській тюрмі у Львові. Брат Михайло перейшов у підпілля Організації українських націоналістів, мав псевдо «Сокира». Загинув під час облави 1945 року в селі Скнилів під Львовом. Двадцять другого травня 1940 року родину розкуркулили й виселили в Тобольський район Омської області РРСФР. Повернулися на Батьківщину 1946 року. Працювала у Львові на швейній фабриці. У січні 1950 року її арештували. Інкримінували зв'язок із підпіллям Організації українських націоналістів. Засудили до 10 років виправно-трудоих таборів. Відбувала покарання в Мордовії. Пробыла там шість років, три місяці і два дні. У квітні 1956 року повернулася до Львова. Першого вересня 1961 року постановою особливої наради КДБ кримінальну справу проти Стефанії закрили у зв'язку з «недоведеністю в її діях складу злочину». Була заміжня за Казимиром Вуйциком. Він помер 28 вересня 1998 року. Виховали доньок Мирославу й Оксану. Живе у Львові. Має трьох онуків.

Стефанія Вуйцик (стоїть крайня зліва у першому ряду) з подругами-бранками. Мордовія, 1950-ті рр.

Коли 1939 року прийшли совєти, то в Красному збудували святкову браму, кидали їм квіти. А вже за півроку почалися арешти й вивози. Із села забрали кількох молодих чоловіків, серед них моїх братів – Григорія і Федора. Їх ув'язнили в Замарстинівській тюрмі у Львові. Ганна, дружина Григорія, тоді була вагітна. Після народження дитини вона повезла чоловікові передачу й підписала: «Від сина». Відповіді не отримала. Потім ми довідалися, що обох братів розстріляли. Уже в незалежній Україні їх перепоховали на Личаківському цвинтарі.

Від нас забрали все, із чого ми жили: кілька гектарів поля і всю господарку: пару коней, три корови, вісім свиней, п'ятдесят курей, гуси. Тата вважали неблагонадійним. За Польщі він очолював «Просвіту» в селі. На кілька днів його арештували. Потім повернули, але прийшли нас вивозити. Без попередження, уночі. Сказали багато речей не брати. Спакували трохи борошна, сала і крупи. У хаті навіть печеного хліба не було, щоб узяти в дорогу. Їхали до залізничної станції власним возом. Нас проводжали два песики – Мушка й Кудлас.

Спершу везли потягами, далі – пароплавом річкою Іртиш. Було багато знайомих. Серед них Марія Миськів із двома хлопчиками – шести місяців і трьох років. Невдовзі після приїзду на спецпоселення в Омській області обоє діток померли.

Поселили у великих бараках. Їх збудували поляки, яких привезли раніше. Блощиці були страшні, не давали спати. Щоб захиститися від них улітку, лягали на підлогу й обкладалися кропивою. Узимку ради не було.

Усіх молодих відправляли на важкі роботи. Сестру Катерину забрали працювати на лісоповалі й сінокосах. Видавали їй горохову баланду і трохи молока. За п'ять років Катерині не заплатили ані рубля. Щоб уберегти мене від тяжкої роботи, тато при виробленні посвідки «відняв» мені три роки.

Багато людей повмирали через брак їжі. Овочі майже не росли. Ягід теж не було. Городу ми не мали. Доїдали те, що взяли з дому. Голод не давав жити. Ніхто не одружувався і не народжував дітей. Одного разу почули, як хтось грає на баяні. Біля музики гуртувалася молодь. Батьки мені сказали: «Йди трохи поскачи». А я лишень думала, що б поїсти. Старша жінка із сусіднього села постійно просила картоплі. Її донька Слава пішла до місцевих татар і виміняла свій плащ на пару картоплин. Зварила мамі. А та доторкнулася, понюхала і вмерла.

Згодом переселили в село Тараканове. Працювали в колгоспі. Стало трохи легше. Нам із сестрою дозволяли пити молоко корови, яку ми пасли. Коли здох колгоспний кінь, тато відрізав того м'яса і приніс додому. Мати довго його готувала. Усім смакувало.

Населення в Сибіру було бідне. До нас ставилися добре, співчутливо. Часто навідували. Одного вечора ми розпалили вогнище. Пекли на ньому картоплю. Одна жінка запропонувала помолитися за всіх, хто воює, аби повернулися додому живими і здоровими. Її чоловіка й сина забрали на фронт. Хтось доніс. Отримала п'ять років за «антирадянську й релігійну агітацію».

У 1946 році дозволили повернутися в Україну, у Кіровоградську область. Додому можна було поїхати лише за запрошенням. Керівництво колгоспу, де працювали, дало мені довідку, що хворію та потребую операції, яку можу зробити в рідному селі. З кількома односельчанами вирушила до Красного на вуглях⁴⁶.

У Проскурові⁴⁷ зупинила залізнична міліція. Один із міліціонерів наказав мені вмитися. Моїх супутників відправив на базар по харчі і почав до мене братися. Хотів згвалтувати, а я – у крик. Урятувало, що хтось постукав у двері. Чоловікам із моєї групи повідомили, що вони поїдуть на шахти Донбасу. А мене як малолітню таки відправлять у Красне. «Де вони, там і я», – сказала у відповідь. Нас вигнали з кабінету. Сіли на інший вугляр і поїхали до рідного дому.

Я була перша, хто повернувся із Сибіру в село. Багатьом це здавалося неможливим. Одні дивувалися, інші підозрювали, що приїхала не випадково. Одного разу перестріли люди у формі НКВС. Розмовляли російською. Питали, хто така й чому не маю комсомольського квитка. Тоді запропонували їм доносити про справи й людей у селі. Сказала: «Краще повернуся назад, на висилку, ніж пристану на таке». Після цього до мене зайшов «Малиновий», односельчанин, тоді – сотенний УПА. Сказав: «Стефцю, як ся маєш? Мусили тебе перевірити. Ти добре сказала. А могло бути гірше». Перевірку допомагав проводити «східняк». Він пристав до наших хлопців і правдоподібно виконував роль енкаведиста, за потреби.

Після повернення до Красного поселилися з батьками на квартирі, бо наш будинок і стодоли зруйнували. Тато клопотав щодо забраного поля. Люди повертали нашу землю, навіть засіяну, щоб ми могли вижити. Віддали корову й коня. Ми почали господарити і здавати державі контингент. Але то тривало недовго. За рік нас знову прийшли вивозити. Батьків не застали. Знайшли сестру. Вона тоді була одружена й вагітна. Її чоловік Йосиф зголосився їхати з

нею, хоча його гнали додому. Виселили і братову Ганну із 6-річним сином. Я в той час лікувала зуби у Львові. На залізничній станції почула від людей: «Бійся Бога, не їдь додому, твої у вагонах». Улаштувалася працювати на швейну фабрику.

Узимку 1950 року до мене на квартиру прийшли військові. Сказали, аби збиралася, і повели в тюрму на Лонцького. У камері була разом із Парасковією, матір'ю останнього командира Української повстанської армії Василя Кука. Знала її ще зі свого дитинства як добру жінку. Вона вже була старенька, хвора: не могла підняти ні руку, ні ногу. Били її безбожно, виривали волосся. Брали на «провокацію»: імітували, що її викрадають повстанці, везуть до лісу й допитують. Насправді то були чекісти. Підсаджували їй у камеру сексотку. Одного разу після допиту Парасковію принесли на носилках. Співкамерниця поїла її з ложечки, а поміж тим про все випитувала.

Арештували й мою співмешканку Стефу. Вона була сильно збита – усі ноги сині. Мені було її жаль, то запропонувала свої панчохи. Слідчий крикнув: «Дура, твою мати!» Натякав, що вона на мене «капає», а я їй останнє віддаю. Потім ми з нею шість місяців провели в тюрмі Золочева. Стефа не отримувала передач, то я ділилася з нею. Нас відправили в різні табори. Зустрілися вже в незалежній Україні.

На очну ставку привели шкільну подругу Ганну, яка була пов'язана з підпіллям. Та я помагала не бандерівцям, а їй – як людині. Знайшла їй квартиру у Львові, влаштувала до себе на роботу на швейну фабрику. Віддала свій жакет. Слідчий мені його показував – серйозніших доказів вони не мали. Судило мене заочно «Особое совещание»⁴⁸.

У Мордовії важила 45 кілограмів. Годували погано. Давали переважно вівсяну та горохову каші. М'ясо бачили хіба на Октябрську⁴⁹. Працювали на лісоповалі, торфорозробці, вантажили й розвантажували вагони. Я захворіла. Мала складну операцію. Два місяці після неї провела в таборі «для інвалідів» разом зі старшими та хворими жінками. Потім відправили на виробництво курток для військових. Рік працювала на конвеєрі. Зміна тривала 12 годин. Один тиждень ходила в денну зміну, другий – у нічну. Стало краще, коли помер Сталін. Дозволяли частіше писати родичам і отримувати посилки.

Познайомилася з росіячкою Ритою. До арешту вона навчалася в Москві. Дружила із закордонними студентами. Один із них привіз їй сухі духи в подарунок із Франції. Поселився в готелі. Запропонував піднятися до нього в номер. Там Рита

пробула 45 хвилин. Вахтери повідомили в НКВС. Її арештували. Під час слідства просила провести судово-гінекологічну експертизу, яка б довела, що вона була незаймана. Їй відмовили. Засудили до восьми років – за «інтимний зв'язок» з іноземцями.

Стефанія Вуйцик

Одна жінка перед звільненням вимагала від адміністрації повернути її дитину. Інакше – відмовлялася залишити табір. Дівчинку забрали, коли їй було 11 місяців. Відтоді минуло п'ять років. За деякий час її привезли, але жінка в ній не пізнала свою доньку. Твердила, сталася помилка. Волосся дитини було не таке, яке мати залишила собі на згадку, відрізавши пасмо перед розлукою. Через суд розшукали справжню дочку – її виховувала родина військових з Одеси. Коли жінка нарешті зустрілася з нею, та запитала: «А чому ти не красишь губы красной помадой, как моя мама?» Дівчинку виховували заможні люди. Вони просили залишити їй дитину, а не прирікати її «на біду». Але жінка відвоювала свою кровинку.

Наприкінці зміни відстала від своєї бригади. Помилково зайшла в заборонену зону. Конвоір розцінив це як дезертирство. Відділив мене від інших і націлив автомат. Аж тут до нього підбіг собака – разом із господарем перевіряв пости. Конвоір наказав мені стати у стрій. Інспекторові відрапортував, що всі в'язні на місці. На другий день інший конвоір мені сказав: «Маеш доброго ангела-хоронителя, бо та наволоч тебе вбила б».

Повернулася до Львова 1956 року. Приписалася на квартирі в пані Люби. Проте за деякий час сказали виїжджати зі Львова. Відповіла: «Мене двічі вивозили. Як хочете і третій, то везіть, а сама їхати не буду». Рік «висіла» в повітрі із пропискою, доки не вийшла заміж за Казимира.

Мене шукали кадебісти – довідалася про це від сестри. Навідувалися до неї в Красне й випитували мою адресу. Повертаюся додому, а там – повістка. Перед виходом із дому попрощалася зі своєю 2-річною донькою, бо не знала, чи повернуся. Приходжу в КДБ, а до мене звертаються «Стефанія Василівна». «Перед вами извиняются», – сказав чоловік. Пояснив, що переглянули мою справу й визнають несправедливо засудженою. Виписали довідку. Коли

виходила на пенсію, кожен проведений у таборі рік зарахували за три.

Працювала в магазині 23 роки. На роботі ніхто не знав про 12 років моєї неволі. Нікому нічого не розповідала, бо тоді і стіни мали вуха. Не казала й дітям, треба було їх уберегти. 1992 року вперше показала донькам дві довідки про реабілітацію: ту, першу із КДБ, і сучасну, видану українською владою.

46

Вагони з вугіллям.

47

Тепер місто Хмельницький.

48

ОСО – адміністративний орган при НКВС, виносив вирoki тим, хто «загрожував» радянському ладу.

49

Річницю Жовтневої революції 1917 року.

Катерина Гаврилів (дівооче прізвище – Данилів): «Почала критися і від більшовиків, і від наших. З обласної Служби безпеки був наказ мене вбити»

Народилася 11 серпня 1920 року в селі Труханів (тепер – Сколівський район, Львівська область). Батько Олексій Данилів був столяром. Мати Ганна – домогосподаркою. Катерина мала четверо сестер: Анастасію, Євдокію,

Парасковію, Анну. Початкову школу закінчила в рідному селі. Потім училася на курсах виховательок дитсадків у Стрию та в агрономічній школі в Підмихайлівцях на Івано-Франківщині. Працювала у Сколе в Райпотребсоюзі (від рос. – Районный союз потребительских обществ), інструкторкою із птахівництва і дрібного тваринництва у Чорткові. Була членкою ОУН. Пройшла підпільні санітарний і хірургічний вишколи. Мала псевдо «Зелена». Працювала машиністкою у Стрийському окружному проводі ОУН. Проводила медичні вишколи у Стрийському, Жидачівському, Журавненському районах на Львівщині. Була медсестрою в сотні «Вікторія». Деякий час була провідницею жіночої сітки Сколівського районного проводу ОУН і референткою Українського червоного хреста Мединицького районного проводу ОУН. Батько загинув 1944 року. Сестра Анастасія загинула в підпіллі ОУН. 1950 року матір Катерини три місяці втримували в тюрмі. У 1949 році Катерина вийшла заміж за вчителя Михайла Гаврилів. Легалізувалася наступного року. Подружжя виховало синів Любомира і Зеновія та доньку Уляну. Тепер Катерина живе в Болехові в будинку, який побудувала зі своїм чоловіком. Має п'ятьох онуків і дванадцять правнуків.

Чоловік Катерини Гаврилів Михайло. 1940-ті рр.

Прийшов староста з кавалером із села Розгірче 50 сватати мою сестру Настю. Їй було 15 років, йому – 28. Сіли вечеряти, хлопець дуже пишно сьорбав юшку, без поспіху. Татові таке не сподобалося. Сказав: «Хто не вміє їсти – той не вміє робити», – і не віддав за нього сестру. Через рік той хлопець повернувся. Мав хату, поле. Сестру ніхто не питав, віддали заміж. Удень вона все робила в господарстві, а вночі тікала від нього. Мала жаль на тата і маму. Потайки просила знайомих, які працювали в Польщі, знайти їй роботу. Допомогли. Покинула чоловіка, нікого не попередивши. Невдовзі я вирішила їхати до неї у Варшаву. Мама спекла хліба, зварила яєць, дала сиру. Тато на прощання вчив: «Щоб ти голосно не говорила, на дорозі не оберталася і не гримала дверима».

Працювала в «Гуцульській штуці» – українському магазині поблизу площі Пилсудського у Варшаві. Вишивала на продаж сорочки і рушники. Жила в польській родині. Познайомилась із пані на псевдо «Майстер». Вона часто запрошувала мене на обід. Одного разу сказала, що я перейду жити до української пари Олесницьких: він працював у американському посольстві, вона виховувала маленьку доньку. Щомісячне утримання їхньої квартири коштувало

близько 110 злотих, як добрий кінь. Мали прислугу, елегантну машину. То були справжні пани. Я була в них на повному втриманні. До них часто навідувалися гості – священники та інші представники інтелігенції.

Щонеділі ходила на богослужіння до греко-католицької церкви на вулиці Медовій у Варшаві. Одного разу, коли йшла на трамвай, яким їхала до церкви, зачепили мене двоє хлопців. Запрошували до цукерні, у кіно. Старалася з ними не говорити. З'ясувалося, що то були хлопці зі Студентської громади. Так перевіряли, чи я порядна дівчина і чи не гулятиму ресторанами. Згодом я прийняла присягу і вступила в ОУН. Учили мене історії України й географії.

Із приходом німців у Варшаві був створений курінь молоді. Ми з Ольгою збирали в місцевих українців кошти на синьо-жовтий прапор для куреня. Потім працювали в комітеті суспільної опіки й Українського червоного хреста в Українському центральному комітеті. Допомогали нашим хлопцями, які працювали у веркшуді⁵¹. Керував ними Богдан Вільшинський.

На початку липня 1941 року ми добиралися до Львова. Скористатися потягом було неможливо, їздили тільки вантажні. Поїхали фірою попри Сян до місця переправи. Через посилену охорону заночували в лісі. Наступного дня дочекалися сутінків. Переходили річку вброд. Провідник попередив, щоб трималися одне за одного і не піднімали високо ноги, бо стрімка течія могла знести людину. Мою провідницю «Майстра» хлопці брали на руки, бо вона була маленька ростом, а вода подекуди сягала нам по шию. Вийшли на берег у місті Перемишлі. Там нас чекали автівки. Проїхавши двадцять кілометрів, наша зламалася. Якраз проїжджала валка тягарових словацьких машин. Підібрали нас і повезли до Львова.

«Гарбуз від Микити» – таким був пароль для входу в будинок на вулиці Руській, 20, у Львові. Постукала у двері, сказала пароль, і пан у елегантному одязі, який сидів біля бюро, відповів: «Кіш». Мені дали вечеряти і допомогли розміститися. Потім прийшли інші члени нашої рейдової групи. Відбулася велика нарада. Невдовзі після того мене призначили машиністкою у Стрийській окружній провід ОУН. Проте згодом почалися сильні арешти членів ОУН. Я переїхала до Сколе, працювала в Райпотребсоюзі.

Сказали мені працювати продавцем у магазині «Бата» у Сколе. Там продавали взуття. Приміщення магазину ремонтували євреї. Я мала наглядати за їхньою роботою. Побачила, як німці часто приходили і били тих бідних, голодних,

обдертих євреїв. Неможливо було дивитися. Пішла до провідника Богдана і попросила звільнити мене з тої роботи. Потім трохи вчилася і працювала в різних місцях.

Направили мене на курси медсестер у Сприні на Самбірщині. Було нас двадцять п'ять дівчат. Викладали в нас трое чоловіків. Один із них був лікарем. Окрім медичної справи, учили нас управлятися з гранатами і стріляти з пістолета та рушниці-десятизарядки. Після закінчення вишколу дівчат розподілили по районах. Мене залишили при Дрогобицькому обласному проводі для того, щоб вишколювала медсестер у різних районах. На Журавненщині ми жили з дівчатами в лісовій колибі. Уночі дівчата по черзі стояли на стійці. Зранку після молитви вмивалися в потічку. Удень училися. Недалеко був постій кількох сотень.

У Львові ліки забирала у Святоюрській церкві, або в лікаря Панчишина, який мав свою аптеку. Зі мною завжди ходило двоє охоронців із української поліції. Зібрані медикаменти розвозила в партизанські шпитальки. Часто доводилося доставляти ліки у велику шпитальку біля Мертвого озера в Полянницькому лісі на Івано-Франківщині. Вона була трохи заглиблена в землі, вибудована з брусів, накрита корою смерічки. Велика, десь на двадцять осіб. Мала хірургічне відділення. Хірургом там був «Юрко».

У Головецьку, поблизу гори Маківка в Карпатах, було багато повстанців, хворих на тиф. Їх розмістили в зимівниках – розкиданих на полонинах хатах, у яких зимували отари. Коли прийшла й побачила, що там коїться, не знала, за що братися. Хворі мали високу гарячку, кричали. У декого облізало волосся. Ми знімали з них брудний одяг і кидали у сніг. Із села принесли чистий. Воші випалювали залізком⁵². Бракувало їжі. Пішла із хлопцями до станичної в село. Набрали в людей картоплі в мундирах, вівсяних коржів, кукурудзяну кулешу, навантажили все на сани й повезли хлопцям.

У 1944 році більшовики всіх чоловіків нашого села Труханова зігнали під сільську раду, щоб вибрати голову. Ніхто не хотів на ту посаду. Повезли їх у Сколе. Закрили в пивниці. Напхали людей так, що не було, де сісти. Не випускали за потребою, тому люди справляли нужду, де стояли. Як відчиняли двері – люди непритомніли. Після того, як їх випустили, кілька десятків осіб померли. У тата дуже пекло серце, прикладав груди до землі. За місяців два помер.

Сестра Настя приїхала з Німеччини. Народила дитину. У 12 тижнів син дуже захворів. Дорогою до лікарні помер. Сестра почала тісно співпрацювати з боївкою «Чорноти». Наказали їй улаштуватися в Сколе в райвиконком. Розвіддані мала передавати в підпілля. За три місяці після початку роботи провокатори із СБ53 убили її як «зрадницю», хоча працювала вона за завданням ОУН. Про загибель сестри дізналася від «Романа». Просив нікому не казати, що я знаю. Усе тримали в таємниці.

Приходить до мене сотенний із заплаканою мамою. Просить піти до важкопораненого повстанця в селі Плав'є. Узяла медичну сумку з ліками й пішла. Помила рану, змастила йодом, готую бинт. А мати просить витягнути кулю. Я промацала живіт навколо рани і відчула пальцями щось тверде під шкірою. Значить, куля ввійшла не глибоко. Скальпель, пінцет і стерильна голка в мене були. Попросила хлопців тримати хворого за руки і ноги. Скальпель обпалила над полум'ям, протерла йодом і розрізала рану. Натиснула руками на живіт і куля вискочила. На щастя, вона не зачепила внутрішні органи. Я наклала шви, обробила рану йодом і зробила перев'язку. Невдовзі дізналася, що хлопець скоро одужав. Слава про мене дійшла до обласного проводу. Провідниця «Галичанка» направила мене на хірургічні курси.

На різдвяні свята пішла на курси з лікарями «Бурундою» і «Маркіяном». Сказали нам добратися в село Перекуси на Калущині, але там почалася облава. Курси перебазували в село Дички. Там викладали дві лікарки. Невдовзі нам повідомили, що до села наближаються більшовики. Уночі ми з повстанцями перейшли в село Поручин. Продовжили навчання. Ненадовго. Почули стрілянину. Жінка, у якої я квартирувала із двома дівчатами, слізно просила нас покинути її оселю, щоб її з дітьми не вивезли до Сибіру. Ми вийшли й розбіглися в різні боки. Біжу і відчуваю, як хтось хапає мене за руку. То був голова місцевої сільської ради. Думала, що видасть мене. А він привів до своєї хати, сумку з ліками поклав у мішок і запхав у гній на городі. Його жінка дала мені в руки веретено й куделю, сказала прясти. Зайшли більшовики і не звернули на мене уваги. Уночі ми з повстанцями пішли до лісу і там перехувувалися кілька днів. Від сирості і холоду я захворіла. Повстанці відвели мене в якесь село на Рогатинщині.

Провідниця «Галичанка» повідомила, що 11 березня 1945 року в мене буде весілля з Іваном Федівим на псевдо «Роман». Провідник дав дозвіл, попередили священника. Це було для мене несподіванкою. «Романа» я знала давно, він був гарний хлопець, учитель. Одного разу під час рейду нарвав мені пригорщю малини. Казав, що дуже мене кохає. Тоді я не сприймала цього всерйоз, не

думала про заміжжя, бо війна. А зараз дивувалася, чому про дату шлюбу дізналася не від нього. Під час зустрічі «Роман» повідомив, що після весілля нас переведуть у Миколаївський район, де він працюватиме районним провідником, а я очолюватиму УЧХ. Для мене пошили новий костюм. Пішла до мами просити благословення. Проте за декілька днів дізналася, що мій наречений загинув у бою.

У березні 1945 року було дуже холодно. Лежав сніг. Ми з провідницею «Галичанкою» проривалися до села Угольня на Стрийщині. Перед селом був ставок, а над ним колись – міст. Повстанці підірвали той міст, щоб більшовики не могли проїхати. Довелося роззутися і йти вбід. «Галичанку» перенесла на собі. Черевики лишилися на тому березі річки. Я попросила хлопця, який ішов з нами, перекинути мені взуття. Але один черевик не долетів і плюхнувся у воду, течія швидко його понесла геть. Одну ногу взула, іншу закутала хусткою. Прийшли до села, стукаємо у вікно однієї хати, а господар не пускає – каже, що в селі облавники. Ми завернули до лісу, сіли під смереку. «Галичанка» витягла з-за пазухи скибку хліба і пригостила мене. «Звідки у Вас хліб?» – здивувалася я. «Правду кажучи, я вкрала його зі столу господаря, який робив Вам черевики», – відповіла вона. На тому хлібі жили під смерекою ще дві доби. На третю добу почули в лісі легенький свист. Так могли свистіти лише повстанці. «Галичанка» пішла в розвідку, прийшла з боївкою. Кіньми доїхали в село Ярушевичі. Там лікар «Крига» оглянув мої обморожені ноги, дав ліки. Діагностував запалення легень.

У серпні 1945 року загинула надрайонна провідниця УЧХ Стрийщини «Підгірянкa». Мене мали призначити на її місце на спеціальній нараді. Дорогою туди я заїхала в село Добряни забрати светри, шкарпетки, навушники, які дівчата готували для повстанців сотні «Вікторія». Приїхали двоє хлопців із ровером⁵⁴ і попросили поїхати з ними до важкопораненого повстанця. Мав дуже запущені чотири рани. Треба було їх добре промити тампонами і підсушити. Лишилася його доглядати кілька днів. За той час ми пережили облаву, під час якої хворий знепритомнів. Після всього зібрала всі речі і з боївкою пішла до села Гірне. Там зустріли мене хлопці зі Служби безпеки. Їхній провідник «Туркмен» запитав, чи я була у П'ятничанах. Відповіла, що ні, бо доглядала хворого. А він каже, що «Орися» наговорила, що там я зустрічалася з енкаведистами. Сказав іти в Жулин і нікому про це не говорити. Там до мене прийшла «Орися». Її замість мене призначили провідницею. Забрала мої черевики: мабуть, для того, щоб я не втекла. Наступного дня хлопці кличуть мене на вечерю. Господиня дає свої черевики. Приходжу на вечерю, бачу, сидять есбісти⁵⁵. Уже й ложка до рота не лізе. Вийшли з-за столу надвір. Підходить есбіст «Роман» і каже: «Ви арештовані». Повели через село до хати, де я квартирувала. Гірко було йти в

супроводі есбістів селом, де багато людей мене знають. Приставили до мене двох охоронців. Так я переночувала. Наступного дня прийшов «Роман», дав зошит, ручку і сказав писати про свою роботу, зв'язки, бункери, які я знаю. Забрали мої записи і пішли. Однієї ночі прийшов обласний есбіст «Чорнота», якого я знала з Варшави. Сказав, що дізнався про мій арешт і гнав аж із Самбірщини, щоб мене не ліквідували. Обіцяв у всьому розібратися і забрати мене в СБ. Порадив іти на курси розвідниць. Я попросилася відвідати маму в Труханові. Пустив. Сказав чекати його зв'язкову, але вона все не приходила. Тому я почала критися і від більшовиків, і від наших. Ночувала в лісі під смерекою або в колибі, де колись лежали тифозні повстанці.

Пішла молитися до Чудотворної Матері Божої в Гошеві. У тому монастирі мала зв'язок із монахом – двоюрідним братом сотенного із сотні «Вікторія». Там висповідалася і прийняла святе причастя. Дорогою з Гошева могли мене знищити. Із Дрогобицької обласної Служби безпеки був наказ мене вбити. Утім за мене заступився станичний села Бубнище «Кут». Сказав, що я доглядаю поранених хлопців із місцевого куща. Невдовзі есбіст «Султан» порадив мені ховатися в його сестри Розалії в Болехові. Там більшовики не заходили, бо її чоловік був на війні, прийшов без руки.

У лютому – березні 1947 року переховувалася у криївці із чотирма хлопцями в Довжці – окраїні Болехова. Вона була у дровітні батьків «Султана». «Черненко» заліз у бункер, а від нього розлізлися воші. Ми познімали одяг і випалювали його на плиті. Навесні ще й почала прибувати вода. Не встигали вичерпувати. Кидали додаткові дошки і так спали. Удень ми вилазили з бункера, бо там було важко дихати. Я допомагала господині готувати їсти. Хліб місили ввечері, потайки, без світла, бо боялися, що сусіди нас побачать і донесуть. Одного дня вийшла з бункера випрати білизну. Господиня принесла мені миску, мило і воду. Побачила родичку господарів. Та вона мене не помітила. «Черненко» ж подумав, що я всипала в криївку. Сильно вдарив мене в лице так, що я впала. Мав давню злобу на мене, бо колись я відмовилася його лікувати через те, що чіплявся. Сховалася біля корови. А він каже хлопцям брати зброю і тікати. Я боялася, бо за два тижні до цих подій «Черненко» вбив молодого хлопця, який просився до нас у бункер. Аж тут заходять болехівські есбісти «Соколенко» і «Боз». Бачать, що я заплакана, розпитують, що сталося. Забрали «Черненка» із собою. Прийшов на третій день і погрожував, що так мені це не минеться. Заборонив показуватися в Бубнищі, хоч там були мої родичі. Казав, що то його територія і він там провідник.

Катерина Гаврилів

Уночі додому приходять озброєні чоловіки. Називаються повстанцями з розбитої сотні. Кажуть мені піти до станичного по харчі. Я сказала, що не помагатиму їм, бо не знаю, хто такі. Тоді один із них каже мамі: «Ти забула, як давала нам їсти?» Головний поміж ними сказав, що знає, що я «Зелена». Почали мене бити, а потім кинули до комірчини. Самі вийшли надвір чекати машину, курили. Я тим часом драбинкою вилізла на подрю57, а звідти втекла до лісу. У потемках спіткнулася в потічку і вся намочилася. Біля села Бубнище побачила багаття. Його розпалили чоловіки, які пасли коней. Сушила одяг і не вірила, що врятувалася. Відтоді дорога до рідної хати для мене була закрита.

Тривалий час жила в чужих людей. Трохи в Коломиї доглядала хвору вчительку. Коли загинула районна провідниця Калущини «Мотря», я пішла до її родини в Станіславі. Доглядала її сина-напівсироту Ярка. Його тата арештували. У Гошівському монастирі зробили мені документи на ім'я Ганни Проців. Під цим іменем брала шлюб із Михайлом, радянським учителем. Офіційно ми не розписалися, бо для цього я мусила виробити паспорт. А це було небезпечно. Народила сина Любчика і записала на своє вигадане прізвище.

Приїхали вивозити з нашого села людей у Сибір. У списках були і мої рідні. Сестра Парасковія тоді захворіла на запалення легень. Її відправили в лікарню. Маму із сестрою Анною повезли до Борислава. Тримали їх у пересильному таборі. Ми із чоловіком як дізналися – поїхали з передачею до Борислава. Там не прийняли, сказали, що їх кудись перевезли, але не казали куди. Тоді вперше в мене з'явилася думка легалізуватися. Було важко думати, що через мене потерпають рідні. Пішла у стрийське МВД58, але черговий сказав, що нічого не розуміє з того, що кажу. Піднялася поверхом вище, у МДБ59. Сказала, що була в підпіллі, а тепер уже не маю жодних зв'язків. Прошу звільнити мою маму і сестру. Черговий сказав приходити, коли буде начальство. Але додав: «Мушу записати Ваше прізвище в журнал, бо як вийдете за двері, то вас можуть арештувати. Тоді вже нічим не допоможу». Усе зробив як треба і відпустив мене. Потім той запис мене врятував. Повезла передачу хворій сестрі. Поки домовлялася про її переведення в лікарню Журавна, вона померла. Про це дізналася від чужих людей. Вирішила хоч маму врятувати. Знову пішла в МДБ до Стрия. Там сказали, що за їхніми документами мами немає. Направили в Сколе. Приїхала, розповіла про себе. Сказали писати повинну про те, що мене

«бандити» втягнули в банду й обіцяли мені самостійну Україну, якої не буде». Обіцяли освіту й роботу. Я відмовилася. Тоді вивели надвір і сказали сідати в машину і їхати в Дрогобич. Кажу: «Ви не маєте права, бо я легалізувалася в Стрию, а до Вас прийшла просити про маму!» Подзвонили у Стрий, переконалися, що я приходила. Пустили. За три місяці додому повернулися мама із сестрою. Проте спокою ми всі ще довго не мали.

Кінець ознакомительного фрагмента.

Купити: https://tn.knigapoisk.com/gavrishko_marta/dolayuchi-tishu-zh-noch-stor-v-yni

надано

Прочитайте цю книгу цілком, купивши повну легальну версію: [Купити](#)